Є на Полтавщині куточки, де природа наче втомлюється од безконечного степу й каже сама собі: "Годі!" І тоді перед очима виростає то гай, то ріденький перелісок, а то й справжній лісище, з такими могутніми стовбурами, яких не знайти в найславетшших пущах. Щойно ви смажилися в морі світла і спеки, а тут ураз потрапляєте в прохолоду й тінь, і ваш натомлений зір спочиває в зелених сутінках, і ви вдихаєте з насолодою запах прілого листя, папороті, грибів і ще чогось, таємничого і трохи тривожного, чим завжди незримо віє у лісі.

Є, повторюю, отакі на Полтавщині куточки, що розкидані зрідка зеленими перлинами по безкрайніх степах,— та немає місця чарівнішого, аніж захід Полтавщини, її Придніпров’я, де протікає хоча й нешрока, але повновода й глибока Сула. Живлять її невеликі й більші притоки, оті всі джерельця, струмки і струмочки, де вода до щему прозора та чиста, а кожна водорость пригладжена ніжно і старанно, де бережки аж пружинять від густої трави, що навіть у серпневу спеку не втрачає свого смарагдового полиску. Ті струмочки течуть та й течуть, лагідно й весело, непомітно набираючись сил,— ось уже їх і не переступиш, ось уже й підняли вони першого човна, підняли, загойдали та й понесли донизу, у верболози й очерети, що поступово витісняють трави. Ще кілометр... ще два... ще десяток кілометрів — і це вже не струмок, не річечка навіть, а справжня притока — той же Удай, Сліпорід або Оржиця — і тут уже починається справжнє царство води: рукавів, проток, ериків, заплав, боліт, озер та озерищ, де викохуються в’язі і лящі, одсипаються карасі, лини та в’юни, а щоб вони не запливали жирком, то й чатують на них прямі, як мечі, й безжальні щуки; рибу ж дрібнішу: краснопера, устірку чи там плотву — пасе свій вовк — чорний окунь-горбун. Оті всі притоки впадають у Сулу, річку чисту й незамулену досі, яка й несе свої води вже в Дніпро, посеред долини такої широкої, що іноді ледь мріють горби, унизані селами. І коли стати на одному з тих горбів та подивитись донизу, то дух заб’є од тієї краси: од усіх тих озер та річок, від зеленого очеретяного буйства, яке затопило безмежну долину, даючи надійний схов та притулок усьому живому.

Тож не дивно, що місцевий люд, який з давніх-давен селився в оцьому куточкові, і селам своїм давав здебільшого назви, повязані з водою: Озеряни, Ставище, Рогозівка, В’юнище, Лящівка. Села оці горнуться до води, до всіх отих річечок, боліт та озер, і весною, коли повінь підступає аж під хати, часом здається: ось-ось вони одірвуться од своїх берегів та й попливуть, тихо погойдуючись, село за селом, аж у Дніпро, і то будуть найдивовижніші флотилії, створені людством.

Часом вода заливає й хати, завдає великої шкоди: замулює погреби, зносить хліви і сараї, розмиває підмур’я будинків. Та люди й не думають забиратися повище, а вперто горнуться до води, бо вода їх завжди підгодовувала і не одного виручала з біди. Кожен двір має свого човна, а то й два, і човни тут — не бездушні засоби пересування, а живі створіння, наділені всіма їхніми достоїнствами й вадами. Є човни легенькі й в’юнкі, а є важкі та незграбні,.є грайливі й веселі, а є сердиті й понурі, а то трапиться такий норовистий, що тільки й пантрує, як би перевернути свого хазяїна у воду. Та не біля берега, а десь серед виру.

Як люди, як усі живі істоти, човни тут народжуються, навчаються триматися на воді і слухатись весла, трудяться й старіють, а потім, покинуті, сумно догнивають свого віку, напівзатоплені, забуті своїми господарями, даючи притулок риб’ячій неспокійній дрібноті. Нікому вони не потрібні, ніхто їх уже не тривожить, хіба що який заповзятий рибалка, збираючись на в’язів, переверне отакого дідугана та й заходиться одривати од прогнилого днища товстих, мов той палець, п’явок.

Окрім човнів, весел, жердин, знайдете ви по цих селах немало й сіток, неводів, ятерів, волоків, бо хоч усі оці снасті тепер і заборонені і рибінспекторська братія люто полює за ними, людям, які народилися й виросли біля води, не так легко відмовитись від усталених звичаїв. Тож, незважаючи на періодичні облави та штрафи, вся ота заборонена снасть не переводиться й нині, а по тих селах є ще діди, які виплетуть таку сітку-тристінку, що куди тій фабричній!

Не поступається перед іншими селами й Рогозівка. Тут не менше човнів, аніж у тій же Лящівці, і чепурненькі хати так само туляться до води, і єдина вулиця тягнеться паралельно Сулі, повторюючи всі її вигини, наче й вулицю ту проклала річка, і піщані грунти нанесені тією ж рікою,

З трьох сторін Рогозівку обступає вода, бо село розташоване ніби на півострові, врізаючись у безмежні очеретяні хащі, де ліниво і сонно в’юняться річечки Зарів’є, Гнилиця, й впадаючи в Сулу, де виблискують проти сонця більші й менші озера: Твань, Пекельне, Глибока Яма, Срібне і Чисте, а болотам і назви немає — боліт довкола без ліку, як і невеликих острівців, порослих то рогозою, то такими густими кущами терновими, що хіба тільки лисиці крізь них і продертися. Тож боліт довкола Рогозівки — як нечистої сили, і загубитися в них людині раз плюнути, особливо коли вона не місцева та ще й, не доведи господи, вперше сіла за весла.

З четвертого боку Рогозівку одгороджує ліс: спершу густий сосняк, де рясно родять маслята й рижики, а далі дуби, берези, осики та в’язи. Тут уже можна знайти й підберезовика, й красноголовця, а, як пощастить, то й білого, але рогозівці ніколи грибами не цікавились, і для них що білий гриб, що бліда поганка — один дідько.

Через увесь ліс, якраз посередині, тягнеться єдина дорога: вона й зв’язує Рогозівку з довколишнім світом. Дорога теж схожа на річку: на ту ж Гнилицю,— в’ється поміж деревами, оминаючи корчі, і то золотиться піском, то чорніє торфовиськом, а то розіллється такою баюрою, що не пересихає навіть у найбільшу спеку.

Через те, що Рогозівка лежить осторонь битих шляхів, мало хто до неї й навідується. Та рогозівці не дуже тим журяться і, оточені водою та лісом, не відчувають од того якоїсь ущербності. Коли ж котрийсь із чужаків починає кепкувати, що от ви які кугути: залізли по шию в болото і вилазити не хочете, рогозівець із презирливою погордою відкаже:

— Зате ваше село в минулу війну за димом пішло, а наше лишилося ціле.

І справді: відступаючи, німці всі довколишні села спалили дощенту, Рогозівка ж як стояла, так і стоїть. Тільки дві хати й згоріло. Та й то: не німці їх підпалили чи поліцаї, а самі господарі.

Про Уляну Кащук я вперше почув з десяток років тому, коли неспокійна мисливська доля занесла мене в Рогозівку, Перед цим полював на хуторі Тікач, кілометрів за вісім вище, якщо брати по Сулі, і не збирався нікуди переходити. Хоч не раз чув од стрічних мисливців, що справжнє по-лювання не тут, а в Рогозівці і нижче: там крижнів — як гною, а од дрібнішого птаства хоч прикладом одмахуйся — так на мушку й лізуть, але я вже давно знав ціну отаким побрехенькам і не брав їх на віру. Тим більше, що завжди був байдужий до мисливських трофеїв; мене більше цікавив сам процес полювання, а не його результат, оте напружене чекання несподіванки, яку ще нікому не дано передбачити: наглий посвист крила в підсвіченому світанням небі, напружене тіло, що злилося з рушницею, дзвін пострілу, який обриває солодко напружену тишу. Для, мене дорожчі, повторюю, оті хвилини чекання, коли ніщо не минає загостреної уваги і раптом починає здаватисяі, що природа спеціально для тебе демонструє ранкові свої кольори, такі чисті й прозорі, аж ти врешті-решт стаєш весь пронизаний їхньою святковою ясністю. За такі хвилини багато що можна оддати, й не раз легку досаду переборювала радість, що не урвався посвист крила, стрімкий отой лет, невіддільний од ранкової тиші, що й завтра він пронижe тебе, і позавтра і буде радісно і трепетно відлунювати потім, у спогадах...

Тож я не поривався в ту Рогозівку, де іноді постріли мисливських рушниць зливалися в суцільну канонаду, де в болотах і озерах більше свинцевого шроту, аніж мулу; де можна запросто дістати заряд собі в спину або й понижче, якщо зашиєшся в очерет, а не стирчатимеш на белебні, на виду всього птаства. Я не прагнув у те, вщерть набите мисливцями село, а задовольнявся біднішим на дичину Тіка-чем, його відносним безлюддям, бо в цьому районі полювали лише поодинокі

мисливці, переважно місцеві, а це все люди спокійні й розважливі, які знають ціну кожному набоєві й не смалять у небо, як у мідну копійку.

Але того року випала небувала спека, в небі протягом довгих літніх місяців не гостювало жодної хмарки, земля, позбавлена тіні й вологи, пересохла й потріскалась, а понад випаленими нещадним сонцем ланами стовпами ходила пилюка. Настало велике безводдя, Сула впала в своїх берегах, болота в районі Тікача повисихали дощенту, очерет стояв геть пожухлий, тільки тріскіт ішов та здіймалась пилюка, коли хтось ним пробирався. Все дике птаство помандрувало донизу, в гирло Сули, де вода ще збереглася, а слідом за птахами потяглися й ми, небораки, бо дуже вже мертво стало по сухих болотах та напіввисохлих ериках.

Отак я й прибився в село Рогозівку та й познайомився з дідом Ільком Пелехатим, а познайомившись, поселився у нього на ті два тижні, що лишались з моєї відпустки.

Це був високий на зріст чолов’яга, з дс^вгими, як у мавпи, руками, і в руках тих збереглося ще стільки скаженої сили, що навіть у сімдесят літ ніхто не зміг би супроти нього устояти. Якось я спостерігав, як дід Ілько ловив стометровим волоком рибу, вигортаючи щоразу по тонні мулу та жабуриння: п’ять молодих здорових дядьків тягли один кінець волока, а дід цупив за другий, цупив і сердився, що вони барбаються, не тягнуть швидше, бо вся риба повтікає з матні.

Полювати дід не любив, нашого брата-мисливця вважав * за людей, яким не вистачає десятої клепки, одначе, коли я приносив качку чи лиску, він сідав разом зі мною скубти дичйну, а потім розтоплював у печі: стара його померла вже по війні, двоє дорослих синів давно одружилися та перебрались до міста, і дід лишився на хазяйстві один. Хоча й хазяйства того: кіт та собака, та риболовецьке начиння, та два човни в березі,— один важкий, наче крейсер, що його не кожному й зрушити, а другий легенький та похватний, змайстрований спеціально для зайшлих мисливців. Отим ладним човником я й користувався два

тижні, вибираючись на воду ще затемна, щоб зустріти світанок в облюбованому місці, в очеретяній засідці, посеред плеса, де легко можна було б найти качку, аби вона налетіла та я її вцілив. Качок налітало, щоправда, не густо, а вціляти щастило ще рідше, але я терпляче висиджував по кілька годин, на радість ненаситній мошві, яка пила з мене кров, аж прицмокувала. Повертався додому вже ген під обід, по нагрітій сонцем воді, що аж кипіла розплавленим золотом. Припинав човна і, геть змокрілий, добирався пошвидше до хати, в спасенну її прохолоду, в приємні оті напівсутінки, що давали відпочинок запаленим од сонця очам. Поспіхом скидав мисливську амуніцію, роззувався, дід же Ілько, якщо був на цей час у хаті, співчутливо поглядав на мене світлими очима своїми, промовляв з ледь помітним незлостивим насміхом:

— І охота ж ото мордуватися! Лежали б собі в холодочку під грушею та й горя не знали б...

Хоч він же мене завжди будив десь опівночі, щоб не заспав та не взівав світанкову зорю.

Перепочивши, я сідав з дідом Ільком обідати. На столі вже парувала незмінна юшка, зварена дідом, там густо стирчали риб’ячі голови, відсвічуючи білими костяними очима, а на дерев’яному ковшикові лежали дві-три найбільші рибини, густо приперчені. Та й юшка була аж червона од перцю: дід свято вірив, що перець не дає застоятись крові, й споживав його в кількості таки неймовірній. Тут же стояв невеликий графинчик і гранчасті дві чарочки, скло яких аж помутнішало од частого вжлтку. І, беручи той графинчик до рук, дід Ілько примовляв завжди одну й ту ж фразу:

— Ну, щоб риба в Сулі не переводилась!

Я ковтав міцнющу, як вогонь, рідину, хапався прожогом за хліб та за ложку. Дід же блаженно кректав, нюхав зігнутого пальця:

— Та й скаженюща! Як ото її православні й п’ють!

Очі його волого поблискували, він часто моргав, покрите

геть зморшками обличчя його не здавалося зараз таким задубілим, мов із-під темної шкіри пробивалося інше лице, світліше й молодше, якому, власне, й належали дідові очі: світлі й по-дитячому трохи наївні.

Після такого обіду треба було конче відпочити, щоб заспокоїлись у голові джмелики, та й остудити хоч трохи в роті, де палахкотів перчаний вогонь. Я брав широку радни-ну, волік під грушу, в тінь, на густу, як щітка, травицю, яка навіть серед білого дня зберігала ранкову прохолоду, і, сонно мружачи очі, дивився на діда, який, мов заведений, вештався по подвір’ю, то зводив погляд на грушу, високу і жилаву, чимось схожу на самого господаря, то поринав зором у блакитне небо, що пробивалося крізь листя, і непомітно засинав, і спав до тієї пори, поки над головою лунав насмішкуватий голос діда Ілька:

— Просинайтеся, бо качки вже й очі за вами прогледіли!

І я, сполоснувши розпашіле обличчя холодною колодязною водою, або чіпляв на плече рушницю та спускався до човна, або йшов, уже без рушниці,— поникати селом, а то й побродити лісом.

І не було, здається, в моєму житті хвилин кращих, аніж отакі неквапливі прогулянки.

Сонце спускалось до обрію, воно вже не жалило, як серед білого дня. Повите червоною млою, воно повільно холонуло, а разом і на землю спадала легка прохолода, і тиха, незаїжджена вулиця поринала в тіні: од хат, од сараїв, од високих плетених тинів.

Поверталась із паші худоба, сунула суцільною рогатою річкою, річка ця пахла травою та молоком, навстріч їй одчинялись ворота, виходили

жінки з дійницями й пійлом, і ось уже річки немає, вона розсоталася, зникла — чутно тільки дзвін молока в дійницях та густе блаженне зітхання Лисухи чи Мані.

Якось під час отакої прогулянки і забрів я на сільське кладовище.

Кладовище в Рогозівці, за доброю українською традицією, лежало на узвишші, поміж селом та лісом, обсаджене вишнями й кленами, ще й обкопане ровом, щоб не товклася худоба. Як усі сільські кладовища, було воно розлоге і світле, могили тут не купчилися, затиснені в цегляну огорожу, не налазили одна на одну, а привільно і широко розкинулись поміж високою травою, всіяною дикими квітами, і мені чомусь здавалося, що й домовини, у яких спочивали мертві, не тісні та вузькі, як пенали, а такі просторі, хоч розкидай у них руки. Було світло і тихо, і якось особливо затишно, наче ховали тут лише добрих та гостинних людей, і вони, оці люди, і з-під землі зореніють до нас лагідними своїми очима.

Притихлий, зворушений, бродив я од горбка до горбка, аж поки наткнувся на незвичну навіть для сільського кладовища могилу: вона була така широчезна, мов не труну — цілу хату опустили під землю. Я підійшов до хреста, що височів над могилою, в надії довідатися, хто тут лежить, але на почорнілому дереві не знайшов жодної літери: хрест німо беріг свою таємницю.

Мені одразу ж стало сумно, якась мовби аж тінь впала на кладовище, я пішов геть, і мені все здавалося, що якісь невидимі очі з докором проводжають мене.

Перескочивши через рів, зупинився посеред дороги. Перед очима все ще стояла ота широка могила, я відчував, що не заспокоюся, поки не довідаюся, хто в ній лежить. Я вже був повернув назад, у село, щоб розпитати діда Ілька, як од лісу мене вдарив у спину високий жіночий голос:

— Дядьку!.. Гов, дядьку!..

Я обернувся. Невелика постать стояла біля в’язанки хмизу і махала до мене рукою.

— Піддайте, бо не виважу!

В’язанка була величезна, майже на піввоза, тим меншою здавалася жінка. Худенька, гостроносенька, вона більше скидалася на дівчину-підлітка, аніж на дореолу людину. Проте посічене зморшками обличчя, і збляклі вуста, і сиве волосся, що вибивалося з-під темної хустки, вказували на її немалі роки. Жінка була в подраній кацавейці, зодягненій, певно, спеціально для лісу, й босоніж.

— Хіба ж можна по стільки носити? — спитав я з докором.

На мене глянули веселі й меткі, як живчики, очі:

— Та хіба ж я ношу? Біда моя носить!

—* А вам ще далеко?

— Та ондечки я і живу! Ви ж побіля моєї хати і на охоту ходите.

Ага, вона вже мене й запримітила. Хоча — від таких очей ніщо не сховається.

— Давайте я вам поможу. Все одно по дорозі.

— От спасибі вам!— уже дріботіла вона поруч.— Оце хоч один чоловік добрий найшовся...

— А хіба у вас немає добрих чоловіків?

— У нас?.. Та наші так і дивляться, як би самим ізвер-ху сісти!

Отак ми і йшли, і перед очима моїми все ще гойдалася щойно побачена могила і німий отой хрест. Я врешті не витримав:

— А що то за могила у вас: широка, як хата, ще й хрест без напису?

— Могила, кажете? — перепитала мене жіночка.— Так то ж не інакше, як тієї бандитки!

Я аж спіткнувся:

— Бандитки?

— Та бандитки ж, хіба ви про неї не чули?.. Вона ж трьох чоловіків порізала, наче свиней... Аж страшно згадати...

— Вона що: з вашого села?

— Та з нашого ж, недалечко од мене й жила. Онде бачите голу толоку? Отамечки її хата й стояла... Вона ж її і ^палила — замалим село не пустила, за димом...

— Ви її добре знали?

— Знала — бодай би й не знати!

Тут жіночка аж сплюнула, як ото одпльовуються од лихої личини.

— Таку проти ночі згадати — до ранку не спатимеш. Цур їй і пек!

Я вже більше ні про що й не розпитував: заніс у двір хмиз, звалив на землю.

— От спасибі вам! Не знаю, як уже й дякувати... То заждіть, я вас хоч молочком пригощу.

— Дякую, щось не хочеться.

— То чим же вас пригостити? — вже бідкалась жіночка.— Давайте ж вам хоч сливок нарву,— і вже повернулася бігти в сад, але я їй сказав, що й за сливи спасибі, нещодавно їв у діда Ілька.

— Ото горе!— зовсім уже зажурилася жіночка.— То постійте, я вам хоч молока глечичок винесу. У того дурного Ілька корови не було й заводу, то ви хоч молочком поласуєте.

Чому — "дурного", я не став допитуватись. Узяв холодний із погреба глечик, подякував, пішов. А перед очима все стояла могила...

— Бандитка? — хмикнув дід Ілько.— Ще б не б}'ла бандиткою, як вона в тієї Одарки хлопця одбила! І досі дівує — щонеділі заміж збирається.

— А як її звали, оту вашу бандитку?

Дід Ілько непривітно глянув на мене, сердито відрізав:

— Кому, може, бандитка, а кому — чесна людина!

Після цієї відповіді дід Ілько довго ходив сердитий та

насуплений, він навіть не дивився в мій бік. Я ж відчував себе так, хоч із двору тікай!

За вечерею та за чаркою ми помирилися.

На столі стояла недоїдена з обіду юшка, незмінний графинчик і молоко. Дід Ілько до молока й не доторкнувся, хоч я й налив йому повен кухоль: не міг, мабуть, простити отій жінці "бандитки".

Аж коли повечеряли та вийшли надеір, та посідали на лаві,— зовсім пересердився:

— А що воно, Андрійовичу, на світі чувати?

Завжди отак мене запитував, наче я повинен був знати більше од нього. Мов і не висів у хаті репродуктор, який не вгавав ні вдень ні вночі. Спершу я навіть не міг через нього засинати одразу, а потім звик. Діда ж часто заставав під репродуктором: стояв, приставивши долоню до зарослого сивим мохом вуха, і на обличчі його стигла то увага напружена, то здивування. Часом бурмотів:

— Ти диви: все воно знає!

Бо до радіо ставився, як до живої істоти.

Поговоривши про останні новини, ми замовкли. Двір поволі кутався в темряву, чисте небо переливалося зорями, з долини, від очеретів та води, тягнуло сирістю, а хата все ще дихала теплом, як добре натоплена піч, і нам було гарно та затишно, і не хотілося рухатись, хоч уже пора було й спати. І я, ризикуючи знову розгнівати діда Ілька, запитав обережно:

— То як її звали?

— Кого? — мов прокинувся дід.

— Та жінку оту.^Г^

— Уляною… Уляною звали, а фамилія — Кащук… У нас Кащуків півсела: куди не ступи — через Кащука перечепишся… От і Одарка — Кащук…

— Родички?

— Родички!— гмикнув дід.— Були б родичками, аби за одного й того парубка заміж вийшли… Та якби ще Уляна її племінника на той світ не спровадила…

— За віщо?

— Було за що.

Дід їлько явно тримав руку покійниці.

— А чого в неї така широка могила? Втроє ширша од інших.

— Бо тамички троє й лежать. Чоловік її, Уляна і син… Я їх до гурту й позносив…

— І хрест поставили?

— Та й хрест…

--А чого не написали нічого?

— Навіщо? І так усі знають.

На цьому й скінчилася наша розмова. Дід Ілько встав, позіхнув, перехрестив рота, хоч у бога давно вже, мабуть, не вірив… Не те, що не вірив: десь у глибині душі, мабуть, допускав, що бог, може, і є, тільки

дуже ж далеко, бо спробуй втриматися поблизу, як у небо так і жбурляють ракетами!.. Помахавши перед ротом рукою, дід Ілько мовив:

— А що, чи не пора й нам спати? — бо звик лягати з півнями.

Він одразу ж і заснув, а я ще довго перевертався то на один бік, то на другий, і все мені муляло і не давало спокою...

Другого дня я знову завів мову про Уляну Кащук. Ми щойно пообідали, і старий був у тому блаженному настрої, коли весь світ здається набагато приємнішим, аніж насправді, коли все довкола огортається якщо не рожевими, то все ж не похмурими кбльорами і ніщо не викликає роздратування.

Сиділи в хаті: дід Ілько не пішов би під грушу нізащо, то тільки останнє ледащо валяється серед білого дня в холодку, та ще приїжджі, отакі, приміром, як я... ну, вам і бог велів, на відпочинку ж, то чому б і не полежати, щоб сальце зав’язалося...

— А ви хіба, діду, не заслужили відпустки? — запитав я, підлещуючись, бо мене аж пекла та могила, я вже знав, що не матиму спокою, поки про неї усе не дізнаюсь.— За свій вік, мабуть, таки натрудились досить?

— А таки натрудився,— погодився дід.— Промитої години не мав.— Та й глянув на свої розплющені долоні, які ні ножем не проколеш, ні врубаєш сокирою, така на них була шкіра міцнюща та мозоляста. Й одна з тих долонь була набагато коротша: ще в молодості втратив дід Ілько чотири пальці в барабані молотарки, через що його й не взяли в армію.— Що натрудився, то натрудився: хребет тріщав з ранку до вечора... Це ниньки розбалувались: як що, так і на машину. Забули, як і косу тримати... Як глянеш іноді, як подумаєш: що б ви, хлопці, без машин тих і робили!.. Отак, воно, Андрійовичу,— роки спливають, і люди міняються...

Він замовк, оповитий сумом за прожитими роками, а я, скориставшись паузою, сказав:

— А в мене з думки все ота могила не йде. І на полюванні про неї думав.

— Буває,— погодився старий.— Ото вас наврочило.

— Чи не відьмою та Уляна була? — запитав я у жарт.

Однак дід Ілько не сприйняв мого жарту.

— Відьма — не відьма, а такої жінки ще, мать, і земля не родила. Хочете глянути, яка вона молодою була? — І, не чекаючи згоди, підійшов до протилежної стіни, густо увішаної фото. Зняв одне, здмухнув пилюку. — Осьо, подивіться. Тут вона з жінкою моєю, покійницею. Разом дівували і під вінець водночас, вважайте, пішли. Параска — за мене, а Уляна Миколу за себе взяла. Кащука.

Я взяв фото, пожовкле од часу. Двоє дівчат, у стрічках, у вишитих рясно сорочках, у плахтах і чоботях дивилися прямо на мене, взявшись за руки, як ото роблять сільські дівчата. На їхніх обличчях застигла напружена увага, але якщо одна з дівчат дивилася якось аж налякано, то погляд другої був рішучий і суворий. Навіть на фото видно було, яка вона смаглява, які в неї чорні коси і брови, що сміливо й владно перетинали високе дівоче чоло. Дівчина була дуже красива, але краса її не обіцяла ні ласкавої покори, ні спокою: владно і гордо проступала вона і в стулених рішуче вустах, і в чітко окресленому важкуватому підборідді, і в погляді великих темних очей.

— Гарна? — спитав мене дід Ілько.

— Дуже.

— А побачили б ви її живою...

Дід Ілько обережно повісив фото на місце. Обличчя його мов аж розгладилось від зморщок, очі блищали ясно і молодо, і я, пронизаний здогадом, обережно спитав:

— Вона і вам, певно, подобалась?

— Подобалась!.. Не те слово, Андрійовичу. Два роки тільки нею і марив. Так мені світ зав’язала, що хотів навіть повіситись. Що тоді мене врятувало од смерті, й досі не знаю... А знаєте, чого вона не схотіла за мене віддатися? От умрете, не здогадаєтесь!

Я й не збирався вгадувати. Я мовчав, вражений щирим вибухом оцієї старої людини, в якої, здавалося, давно б усім пристрастям згаснути, а от бач... Я мовчки слухав, боячись сказати щось невлад і тим урвати несподівану сповідь, а дід Ілько тим часом вів далі, звертаючись уже не стільки до мене, скільки до самого себе:

— Сказати б — калікою був... Чи конопатим... Та люба жінка пішла б за мене з підстрибом — тільки пальцем кивнути! І Уляні не був гидкий. До танцю зі мною ішла — не пручалася, а додому проводив, то й обійнять дозволяла. В селі вже й знали, що я за нею впадаю, парубки вже до неї й підступйтись боялися — всіх одвадив. І вона мовби на те й не гнівалась. Тільки щоб поцілувати — то було зась. Як гляне, як зведе свої брови, то й руки вірьовками повиснуть...

— А які в неї очі були?

— Сині, аж моторошні.

— Ну, а далі?

— Що ж далі... Далі краще б і не згадувати... Та вже раз почав, то треба кінчати. Відмовила мені Уляна, коли я став її сватати, от що було далі! Наче одрізала. "Гарна ти людина, Ілюшо, тільки не бути нам з тобою в парі: в перший же день або поб’ємося, або поріжемось. Ти такий, що тебе як не погладь — усе проти шерсті, і я медом не мазана... Ні, не така тобі жінка, Ілюшо, потрібна, тобі треба овечку, а в мене вовча кров — хіба не бачиш?" Прибила мене, як обухом, ще й наостанок пораїла: "Бери краще Параску (це про жінку .мою, а її тогочасну подружку), вона тиха та смирна, якраз по тобі..." З тим і пішла... Ні, не пішла — обняла ще мене на прощання: "Спасибі, що ти мене трохи любив, а тепер не :ходи більше за мною, бо я собі вибрала пару".— "Кого?!" — закричав я до неї, та вона тільки головою на той крик похитала. "Не скажу, бо ти як не вб’єш, то покалічиш, а він мені живий та цілий потрібен". Отака була сатана!..

В оту ніч я замалим і не покінчив з собою. Вже й віжки припас, і рушив було до тієї верби, під якою Уляна дала мені відкоша: думка була саме на ній і повіситись; та, на щастя моє чи нещастя, під тією вербою якась пара стояла. Бубонять собі та сміються, а мені від сміху того вити охота. Не витримав: пожбурив віжки в очерет та й приплуганив додому...

Тато — покійник — потім цілісінький місяць ті віжки шукали, на сусіда грішили. І я за ними лазив у болото, та так і не знайшов...

Ну, одійшли в мене згодом трохи зашпори, бо людина, Андрійовичу, так уже створена, що яке горе її не пригце до землі, а вона, як та лозина,— погнеться, погнеться та й випростається. А тут і Уляна об’явила свого судженого-вудженого, Миколу Кащука, а по-вуличному — Телюка. І дід його Телюком був, і батько, і син у свій рід пішов: тихий та смирний, хоч до рани тули. Ота Одарка його рік на вірьовочці водила, пасла для себе, а Уляна вірьовочку їу й перехопила та прямо в сільраду. Чи не першою в сільраді й розписалася, бо в ті часи молоді більше в церкву вінчатися йшли, без вінця не було й весілля, та Уляна по-своєму вирішила, батьків не питала. Як надумалась тоді ж косу відрізувати, то

теж не вагалась і хвилини: взяла ножиці, що овець стрижуть, і чоловікові: ріж! І той — що мав робити — одпанахав!.. Тільки брешу, косу вона пізніше одрізала, коли сіла на трактора... Коли, пак, це було?.. В тридцять першому чи в тридцять другому... Еге ж, у тридцять другому, в мене того року корова теличку й бичка привела...

— А Одарка що ж? — згадав я жінку з хмизом.— Так і примирилася?

— А що їй лишалося робити? Батьки Миколині, щоправда, пробували хлопця додому забрати, так Уляна їх на порозі зустріла з сокирою. То вони з чим прийшли, з тим і пішли... Отоді я й на Парасці женився — не так по любові, як Уляні на зло. Може, воно й краще, не знаю, на жінку гріх було скаржитись, тільки не раз бувало: пригортаю Параску, а бачу Уляну. Довго той чад у жилах бродив... Отак-то, Андрійовичу...

Дід Ілько зовсім уже вмовк, мовчав і я, і мені було сумно: проймав такий жаль, наче я сам знав колись Уляну і був у неї закоханий. Мені знову захотілося, подивитись на неї і я, скориставшись тим, що дід вийшов надвір, підійшов до стіни, зняв фотокартку, і мене одразу ж пронизав отой погляд з-під брів, ударив, як блискавка, і я скоріше відчув, ніж подумав, що за такою йдуть не оглядаючись і кидають усе не жалкуючи. Я вдивлявсь і вдивлявся, і вже не віри-лось, що її давно немає на світі, що вона лежить отам, у могилі, й від оцих очей, брів, чола — від усього оцього не лишилося й сліду. Все в мені аж стискалось од туги, од сліпої жорстокості життя, яке знищує з однаковою байдужістю красу і потворність, зло і добро.

В той день я знову не поплив на вечірню зорю — не було охоти, а вирішив натомість сходити на дворище, де жила Уляна,— спершу з чоловіком та сином, потім — із сином, а під кінець уже сама. Я вже знав, що її чоловік, отой Микола Телюк, помер у тридцять четвертому — згорів од сухот, дід ІЛько й розповів, як він застудився на риболовлі: поліз зопалу за волочком, що впустив був із човна. А вода ж була як та крига, то він поки вивудив той волочок, геть посинів, а скільки чоловікові треба, щоб учепилась біда! От його за місяць і спалило. Уляна куди

тільки його не возила —і в район, і в Полтаву — не помогло нічого. Привезла додому вже в домовині, дід Ілько йому і яму копав. Тільки тоді він не дідом ще був, а молодим чоловіком, і — ніде правди діти — ворушилися під час копання отого нечестиві думки, що якби оце не було на світі Параски, він би знову пішов свататись до Уляни... і за думками отими він викопав таку яму, що потім сам ледь вибрався з неї, і було йому гірко... "Так гірко, Андрійовичу, що, повірите,— заздрив Миколі, навіть мертвому заздрив..."

Ну, поховали Миколу, як годиться, з духовим навіть оркестром, із району привезеним, і жінки всі плакали, одна тільки Уляна й не плакала, не тужила та не побивалася,— ішла за труною, а обличчя — мов камінь, і баби вже її нишком судили, що в цієї Уляни, мать, і серця немає. "Тільки не те горе, Андрійовичу, яке кричить, а те, яке мовчить",— і він, дід Ілько, а тоді молодий іще чоловік, чи не єдиний розумів Уляну, бо вона йому була не байдужа...

Поховавши чоловіка, Уляна прийшла другого дня до сільради, та не сама, а з хлопцем, із Васильком, та й зажадала, щоб сина провели у метриці не Василем, а Миколою. А коли голова спробував заперечувати, що де ж це видано, щоб хлопця перехрещувати, що це — не за законом, Уляна не стада упрошувати, лише спитала: "Так не хочете? Тоді піду в район!.." І таки пішла б, якби голова не махнув на закон рукою та й не виправив Василя на Миколу.

Іще Уляна стала носити чоловікову одіж. І сорочку, й піджак, і штани, заправлені в чоботи. Вона й до цього одягала комбінезон, коли йшла на роботу, так то ж біля трактора, там не дуже натанцюєшся в спідниці, тож люди й не дивувалися, але коли вона стала і вдома поратись у чоловічому, й по воду виходити, і в крамницю,— одностайно вирішили, що жінка трохи звихнулася, що смерть чоловікова не минулася їй марно. Тільки дід Ілько, а тоді молодий іще чоловік, не засуджував Уляну і після смерті Миколи кілька разів заходив до неї, щоб помогти по хазяйству: чи сарай підправити, що геть похилився, чи стіжок пометати, бо жінці самій не так легко по хазяйству впоратися, та Уляна сказала йому, що

вона й сама якось упорається, і йому, хоч-не-хоч, довелось одступитися. Ти більше, що й жінка, Параска, стала ревнувати його до Уляни,— не те що сваритись чи бігти з качалкою бити вікна розлучниці,— на це Параска зроду не насмілилася б,— а потихеньку плакати в пелену, і ті сльози були Ількові — ніж гострий у серце.

Тож він і перестав навідуватися до Уляни, а вона й не ходила ні до кого, мов ніхто їй не був і потрібен, ніхто, окрім сина Миколи, якого так любила, як рідко яка мати на світі. Бо син геть-чисто вдався в тата: і лицем, і поставою, й голосом, і усмішкою соромливою й тихою, тільки що од матері й узяв, так це її очі синющі, під світлими віями, тож були вони в нього не палкі, як у матері, а ніжні й замріяні.

Й Ілько не раз зупиняв хлопця на вулиці та частував його гостинцем, бо сирота ж, безбатченко, хто його й пожаліє, і Уляна якось йому сказала при зустрічі: "Балуєш ти його. В тебе ж своїх дітей повно",— на що Ілько відповів, що яке це баловство: цукерку дати дитині чи свищика, а своїх дітей він теж не забуває, хай Уляна тим не журиться, і наказував своїм лобурякам дружити з Миколою й не кривдити, бо ж він — сирота, і сини, спасибі їм, слухалися батька...

Я йшов селом, що поступово наче впливало у надвечір’я, а з голови все не йшла дідова розповідь, і перед внутрішнім зором моїм гойдалося суворе обличчя, з синющими, аж моторошними очима, од яких холодок пробігав по серцю. Воно то одпливало від мене, то наближалося, то виринало, наче з туману, то зникало зовсім...

Я йшов звивистою вулицею села, безлюдною й тихою, бо люди ще не повернулися з поля, а череда, мабуть, тільки рушила з паші, і все не міг позбутися відчуття якоїсь втрати, гіркої та безнадійної, мов я сам колись був молодим отим чоловіком, закоханим у красуню Уляну, і мені часом здавалося, що там, на давньому отому пожежиську, я знайду щось таке, що коли мене і не втішить, то принаймні хоч змиє гнітючий цей настрій.

Улянин двір лежав на краю села, над болотом. Узвишшя тут круто западало донизу, воно схоже було на ніс велетенського човна, що колись як урізався з розгону в очерети, так навіки й застиг; звідси навсібіч одкривався такий простір, що аж хотілося ступити вперед, з оцієї високої кручі, ступити й попливти у повітрі, бо й тіло здавалося •легким та прозорим, не підвладним земному тяжінню. Саме на цьому узвишші й тулився Улянин двір, вірніше, те, що лишилось од двору, бо не було ні плоту, ні будов, а лише здичавілі плодові дерева, та бур’яни, та кущі бузини й калини, що розрослися привільно, та на тому місці, де стояла хата, підіймався такий високий бур’ян, що коли б у нього зайшов, то сховався б, мабуть, з головою. Було тихо і сумно, як на всіх місцях, що їх полишає людина, дух якої, колись живий та веселий, тепер доскніває у бур’янах, непотрібний нікому. І як я не силував свою уяву, а так і не міг побачити здичавілий оцей двір іншим, доглянутим та веселим, із біленькою хатою посередині, з протоптаними стежками. Двір віяв такою безнадійною пусткою, що в мене аж стислося серце, і я пошвидше спустився з високої кручі — до води, до болота, де мене зустріли безмежні очеретяні зарості.

Очеретом заросла й колись прокошена вузенька водяна доріжка, по якій виводила Уляна свого човна,— на чистоводдя, на Сулу чи Зарів’є, щоб кинути сітку на рибу чи привезти сіна для своєї корови. Дід Ілько мені сказав, що там десь догниває й Улянин човен, але скільки я не товкся на березі, як не розгортав рогіз та вдивлявся, так нічого й не знайшов, бо дошки, мабуть, устигли зогнити зовсім або їх поступово засмоктало болото. Натрапив лише на стовп із геть поїденим іржею кільцем,— до нього, мабуть, і припинала човна Уляна, і, коли натиснув на нього ногою, він одразу ж упав, струхлявілий, а кільце легко висмикнулось із дерева. Не знати для чого я прихопив кільце з собою, хоч долоні мої почервоніли одразу, так наче взялися іржею, і сховав його потім у рюкзак, і ось воно лежить на письмовому моєму столі, я дивлюся на нього і думаю, як мені розповісти найкраще про те, що ж сталося з Уляною, з її сином Миколою, хлопцем навдивовижу соромливим і тихим, з самим дідом Ільком, молодим ще тоді чоловіком.

Почну, мабуть, із того, що невдовзі після відступу наших у Рогозівці об’явилися три поліцаї. Спробую одразу їх і змалювати, бо поліцаї ті відіграли неабияку роль у наступній трагедії.

Усі троє були місцеві, з Рогозівки: тут народилися й виросли, а один з них, найстарший, тут же й одружився, жінку взяв із рогозівських дівчат, і встиг за два роки нажити двійко дітей, бо чоловік був не ледачий і не давав своїй жінці вилежуватись. Нажив би, мабуть, і більше, аби не війна: другого ж дня разом із багатьма іншими рогозівцями його мобілізували. Чоловіки пішли на фронт із туго набитими сидорами, де лежали й харчі, й запасна одежина, Гордій же (так звали цього чоловіка) поніс майже порожню торбу, бо розмірковував так: раз беруть до армії, то армія повинна його всім і забезпечити, вистачить їй і того, що він підставлятиме лоба під кулі, та й те збирався робити порідше. Коли вб’ють, то лише добро пропаде, а дасть бог, не вб’ють та прийде час повертатися додому, то він уже знайде, чим поживитися,— порожнього сидора не принесе.

Гордій недалеко, мабуть, і зайшов, бо не встиг за ним і слід прохолонути, як він і об’явився в селі: цілий-цілісінь-кий, ще й з отакенним Сидором за плечима. Поніс того Сидора одразу ж до комори, на дверях якої висів найбільший на всю Рогозівку замок,— не пустив навіть жінку. Що він там діставав, куди ховав, ніхто так і не довідався, тільки вийшов Гордій уже з порожньою торбою і аж тоді підійшов до дітей, які стояли тут же, біля комори, чекаючи од тата гостинця.

— Одвоювавсь, слава богу,— сказав своїй жінці Гордій, коли умився непоспіхом та сів до столу — поїсти з дороги.— Хай дурніші тепер повоюють. А нам треба жити.

Як збирався жити Гордій, рогозівці невдовзі й дізналися. Коли нова влада стала наставляти на селах старост та поліцаїв. Отоді й очолив Гордій рогозівську поліцію: він та ще двоє, ще не одружених, обоє й Гордієві родичі,— один двоюрідний брат, а другий — племінник, синок його найстаршої сестри, яка жила через двір от Гордія.

Двоюрідного брата звали Корнієм. Він був усього на рік молодший за Гордія, але ще не одружений: перехворів у дитинстві віспою, і на його обличчі чорти горох змолотили — було воно кругле й плескате, мов сковорода, і дівчата щось не дуже квапилися за нього заміж, хоч він і не пропускав жодних досвіток, а до клубу, в кіно чи на танці завжди приходив перший. І зодягався відповідно: крамничний піджак, і штани галіфе, і хромові чоботи, й новенький картуз із козирком полакованим. Усе на ньому аж блищало, жоден парубок тут не міг би з ним позмагатися, а от не щастило Корнієві: до якої не сватався, ні одна його рушником не пов’язувала. Однак він не втрачав надії і в свої тридцять літ уперто ходив на вулицю та видивлявся маленькими й на диво терплячими очима дівчини, од якої ще не мав гарбуза.

А може, ще й тому не знаходилося охочої побратися з Корнієм, що дуже ж бо він був якийсь сірий, мов на прокислому тісті замішаний. І віяло від нього такою нудьгою, що світ довкола темнішав, як тільки появлявся Корній.

Корній і в поліцію записався в потаємній надії, що це підвищить його акції серед дівчат. Тим більше, що й брат йому сказав те ж саме:

— Теперички візьмеш яку тільки захочеш. Отепер тебе кожна дівка полюбить.

— А як не полюбить? — все ще сумнівався Корній.

— Полюбить. А не полюбить — заставимо!

Племінник же Гордія, Пилип, записався в поліцію, бо

дуже захотілося мати гвинтівку. Не для того, звісно, щоб лякати людей,— про це він спершу й не думав,— а щоб полювати на лісову дичину: на зайця чи на лисицю, а трапиться, то й на кабана. Ішов йому в той час сімнадцятий рік, як і Миколі Улянину, і вітру було в його голові

хоч одбавляй! Тож він спершу й не думав, що робить, коли погоджувався служити в поліції,— бачив лише гвинтівку й блискучі набої до неї.

В перший же день, пригадують у селі, набив отими набоями кишені та й подався з кількома хлопцями до лісу — на полювання. Що вони там полювали, по кому стріляли, біс один знає, тільки шелесту наробили такого, що наполохали все село. Гордій, звісно, нам’яв племінникові чуба, ще й відібрав усі набої, залишивши порожню гвинтівку. Отут, мабуть, Пилип і задумався, та вже було пізно: назад, як то кажуть, раком не лазять.

Іще треба розповісти про дівчину Галю, яка мала найближчу причетність до цієї сумної історії. Яка живе нині на Донбасі, бо ще в сорок шостому році вийшла заміж за шахтаря, рогозівського хлопця.

Я довго питав її фото, щоб роздивитися, якою вона була в ті роки, але так і не знайшов, бо Галині батьки померли і вона продала свою хату, для того з Донбасу й приїхавши. Після цього вона жодного разу не навідувалася до села, бо не мала ні сестер, ні братів, прислала тільки своїй одинокій тітці листа, запрошуючи її до себе на Донбас: у Галі діти і треба було їх комусь доглядати. Тітка не погодилась, і Галя більше листів не писала, так що я не дуже й сподівався узнати її адресу: стільки років відтоді минуло, навряд чи той лист і зберігся.

Лист, одначе, знайшовся одразу: тітка належала до тих людей, у яких не пропадає ніщо.

Я списав Галину адресу і вже подумував злітати на Донбас, щоб стрітися з нею, а потім роздумав. Я боявся зустріти замість юної дівчини, якою вона була двадцять літ тому, літню вже жінку, у якої й обличчя помережане зморшками, і сиве волосся, і збляклі вуста. В якої вже й діти набагато старші од тієї колишньої Галі, що кохала в щасливу ту пору, коли все — відкриття, не бачене й не знане ніким і ніколи. Коли хочеться

сміятися й плакати разом, а очі в тебе такі осяйні, такі променисті, що ти й сам не знаєш, куди їх подіти, аби вони тебе не зраджували кожної миті.

Тож хай пробачить мене сучасна донбасівська Галя, Галина Іванівна, якщо я не наважуся описати її молодою, бо скільки не розпитував людей, які її знали, так нічого і не допитався. Казали, що була вона русява, але хіба мало на світі русявих дівчат? Що стрункий мала стан. А спробуйте знайти неструнку серед сімнадцятилітніх! Оці всі загальні прикмети не давали особливої поживи напруженій уяві моїй, і я, окрім того, що Галя мусила бути дуже красивою, бо інакше такий хлопець, як Микола, не закохався б у неї, так нічого й не взнав.

Найкраще про Галю сказав мені один чоловік, її однолiток:

— Було, гляне на тебе, то й на душі похолоне.

І я йому повірив одразу, бо чоловік той до цих пір зберіг дитячі незаймані очі.

Тож нехай Галя й лишається для нас отакою: трохи мов змитою, огорненою наче серпанком, хай бачимо її невиразну постать, гнучку, як лозинка, та ще, може, соковитого рота, з двома рядочками молодих блискучих зубів, рота, який не знав поцілунку, бо Микола всього раз і наважився потримати її за руку, за гарячу долоньку, і вона нестиме потім додому оту долоньку свою, як найбільший дарунок. Хай ми не бачимо виразно Галю й пізніше, в лиху ту годину, що невмолимо чигала на неї,— пожаліємо себе і її, не будемо вдивлятися пильно у її зламану постать, бо горе отих сімнадцятилітніх дітей нас ранить найглибше.

Чоловік, який мав дитячі незаймані очі, й розповів мені згодом про козачка-офіцерика і про той вечір, бо він сам тоді сидів недалеко од Галі.

— Воно, може, нічого й не скоїлося б, аби ж хоч Микола був разом із нею. Побачив би той козачок, що дівчина зайнята, мо’, й одступився б... Тільки навряд, такому плюнь ув очі, скаже: божа росичка, такий звик брати своє і чуже, не питаючи, тож і пристав до Галі смолою...

— Звідки він узявся?

— Та з району приїхав. Вербувати охочих.

Згодом я з’їздив у район і там уже довідався, хто такий був той офіцерик і де він служив.

То була спеціальна кінна частина, сформована німцями Для боротьби з партизанами. Складалася вона поспіль із

наших людей... ні, вже не наших, нашими їх і назвати не можна, бо, нап’явши на себе чужоземні мундири та відзнаки фашистської армії, вони тим самим зреклися всього, чим живе і що має наша людина. Частина ота товклася всю зиму в Брянських лісах, там її партизани добряче пошарпали, і її, вже знекровлену, одвели аж сюди, на Полтавщину, для відпочинку та поповнення. Тож отой офіцерик і приїхав у Рогозівку вербувати добровольців і довго спокушав молодь, зібрану в клуб, чужоземними мундирами, ситою їжею та привільним життям. Та яким солов’єм не розливався офіцерик, охочих не знаходилось, і Гордій пораїв йому лишитися ще на один день, бо наш народ за один раз не розкачаєш, наш поки на що зважиться, то й долоні шерстю поростуть. Офіцерик погодився і лишився ночувати в Гордія, і вечеряв у нього, і не одну вихилив чарку, а що був молодий та ще й меткий до дівчат, то й спитав хазяїна, чи багата Рогозівка на місцевих красунь.

Гордій, що аж пнувся із шкури —^ догодити приїжджому, відповів, що добра цього в Рогозівці навалом, була б лиш охота, та й гукнув

Корнія, який стояв на варті біля воріт, та й спитав, де пан офіцер може подивитися наших дівчат.

— Яких дівчат? — спитав Корній по-дурному.

— Обнаковенних!— розсердився Гордій.

Плескате обличчя Корнієве стало ще більше схоже на сковороду.

— Дівчата, мать, є в Палажки. Щовечора збираються.

— От і зводи,— розпорядився Гордій.— Та гляди, щоб вони лишилися всім задоволені!

Корній покивав своїм решетом: лишаться, аякже!— і повів офіцерика до Палажки.

Там і справді зібралася молодь, хлопці й дівчата, і офіцерик підсів, до Галі і став залицятися до неї, а згодом і обіймати, хоч Галя й кричала, сердита: "Гетьте! Пустіть!" — і видиралася з чіпких його рук з очима, повними сліз. Він в’язнув до неї, аж поки вона звелася й сказала, що йде додому. Офіцерик не пробував затримати Галю: звівся за нею й сказав, що проведе її, бо де ж це видано, щоб отака дівчина та верталася додому самотньою! Тут Галя, що рушила вже до дверей, одразу й спіткнулася: не знала вже, що й робити, і стояла, розгублена, аж поки одна з найсміливіших дівчат підвелася й собі, щоб іти разом з Галею, а за нею потяглися й інші. За дівчатами стали виходити й хлопці^' хоч Корній і шипів до них, щоб одстали, якщо не хочуть ночувати в поліції.

Офіцерик усю дорогу в’язнув до Галі, а біля двору знову спробував її обійняти, так що Галя ускочила в хату червона, як жар. Батькам не сказала нічого — так їй було соромно... соромно й бридко, про себе ж вирішила, що більше й ногою не ступить на вулицю, аж поки ненависний той офіцерик забереться з села.

Та, на Галину біду, офіцерик і не думав одступатись од неї. І коли наступного вечора* лишившись ще на одну ніч у Гордія, ще раз завітав до Палажки, та не застав там Галі, то й рушив з Корнієм прямо до неї додому.

Галині батьки, трохи налякані, довго не могли втямити, за яким лихом завітав до них чужий оцей офіцерик. Та ще і з Корнієм, який як став із гвинтівкою в дверях, так стовпом і простояв. Аж тоді, як офіцерик спитав, де це їхня дочка, вони стали догадуватися, що привело його в хату, і ще більше стривожились.

Почувши, що Галя вже спить, офіцерик поцікавився здивовано, чи всі рогозівські дівчата так рано лягають в постіль, на що Галина мати відповіла, що яка ж вона дівчина — воно ж іще дитина. Тут Корній прогудів од дверей, що добра дитина, уже й парубка має... "Та якого парубка, побійтеся бога, Корнію!" — заперечила Галина мати. "А Микола Кащук!" — "Та то ж вони в однім класі вчилися!" — "Знаємо ті класи!" — гмикнув Корній, а офіцерик довго потім у нього допитувався, хто такий Микола Кащук та які його стосунки з Галею.

Спав чи не спав офіцерик у ту ніч, достеменно не відомо. Відомо тільки, що вже за сніданком, коли висушив із гостинним господарем пляшку сивухи та повело на одверту розмову, признався, що він жити не може без Галі — хоче на ній одружитися. Гордій, здивований отакою похапливістю, не став, однак, відраджувати:

— А чого, діло стоюще! Таке весілля згуляємо, що й чортам стане тошно!

— Тільки ж у неї, кажуть, є хлопець...

— Ат!— зневажливо одмахнувся Гордій.— У якої красивої дівки їх не буває! То, я вам кажу, одне баловство... Почує, що ви до неї всурйоз —

усі хлопці з голови пови-вітрюються. Та за такого, як ви, люба дівка з руками й ногами!

Офіцерик скромно промовчав. Тим більше, що мав уже певний досвід: в одному із сіл, про яке не хотілося зараз і згадувати, лишилася молоденька дружина, яку довелося покинути в розпалі медового місяця. Теж майже силоміць тягнув під вінець.

Одразу ж після сніданку й рушили сватати Галю...

Тут у моїй розповіді настає неминучий провал. Бо скільки я не розпитував, так і не знайшов очевидця того поспішного сватання. Галині батьки, як відомо, померли, Гордій теж давно зогнив у землі, лишилася одна Галя, але з уже відомих причин я не прагнув зустрічі з нею. А решта хоч і догадалась одразу, за чим пішли Гордій з офіцериком, однак ніхто не наважився зайти слідом за ними до хати. Лишається хіба надія, що сучасна донбасівська Галя про-чита мою розповідь та напише, як її сватали, що говорили Гордій з офіцериком і на що посилались батьки, їм відмовляючи. Гарбуза, щоправда, Галя їм не винесла, в селі це знають достеменно, і відмовляли, мабуть, батьки якомога делікатніше та обережніше, зважаючи на лихий отой час та на те, з ким мають справу, але від того ні Гордій, ні тим більше офіцерик не стали веселішими. Вийшли розлючені, Гордій, кажуть, мало не всіх собак перестріляв по дорозі: який гавкне з-під воріт, так і смалоне із нагана, а офіцерик одразу ж зібрався в район. І люди чули, як, проводжаючи гостя, Гордій пообіцяв на прощання:

— їдьте й не сумлівайтеся: самі ще попросять, щоб ви її взяли. Я їм таке піднесу, що й у носі закрутить!

Незабаром і дізналися, що мав на увазі Гордій.

Комендантської години в Рогозівці дотримувалися з такою ж пунктуальністю, як і в довколишніх селах. З однією, правда, різницею:

Гордій пильнував лише за тим, щоб люди не потикались на вулиці. А там ходи собі городами сусід до сусіда хоч і до самісінького ранку.

Особливо часто ту прокляту годину порушувала молодь: як тільки вечоріло, так і збиралися до гурту в тієї ж Па-лажки, де тирлувалися до півночі, а потім розходились парами — стежиною понад болотом. Тож Галя, налякана, посиділа вдома і один вечір, і другий, а коли дівчата їй передали, що Микола питає про неї, вона більше й не витримала — пішла до Палажки. І як тільки вони там появились обоє, так Корній, що стеріг оту хату, як пес, і метнувся до Гордія.

— Ага!— сказав лиховісно Гордій, зводячись із-за столу: щойно повечеряв і його аж похитувало. Розлив у два кухлі, що лишилося од повної пляшки, подав один Корнієві: пий! Ще й огірок — закусити.

— Пилип на місці?

— Під вербою дижурить,— витирав губи Корній.

Гордій хряснув кухлем об стіл, насунув шапку на лоба:

— Ходімо!

Під вербою було тихо і темно. Пилипа побачили тільки тоді, як підійшли до нього впритул.

— Ніхто не проходив?

— Та поки що ніхто,— відповів мерзлякувато Пилип.— От ніяк не зігріюся.

— Потерпиш — це не зима. Глядіть же мені: щоб не взівали нікого! А отих голуб’ят хапайте найпершими. А тепер принишкніть, щоб і духу вашого не чути було!

Поліцаї завмерли. І стояли, злившись із темрявою, поворухнутись не сміючи: боялись Гордія. Корнія хоч грів самогон, щойно випитий, а Пилипа вже зовсім били дрижаки. Надворі ж хоч і весна, і сніг уже зійшов, лишився хіба по яругах, а морозом брало так, що аж вуха холонули. І відтанула за день земля промерзала знову на камінь.

Може тому, що добре намерзлися, усі троє стали злі, як собаки: хапали хлопців і дівчат, що, нічого не підозріваючи, простували поодинокими парами стежкою, та й турили до сільбуду колишнього, а тепер наче в’язниці: вікна віконницями законопачені, ще й навхрест забиті дошками, а на дверях — замок отакенний. Ще й холод — наче у льодовнику.

— Догадаєтесь, як погрітися!— шкірив зуби Корній, замикаючи двері за черговою парою.

Попалися й. Галя з Миколою. То цих уже розлучили: Галю — в сільбуд, Миколу — в управу. Вели і вже по дорозі штурхали в спину прикладами: через тебе, заразо, довелося стільки померзнути!

А як тільки ввели, то й почали бити хлопця...

Били, кажуть, Гордій та Корній, а Пилип ніби не бив — стояв наче на варті. Він потім і Уляні з плачем казав: "Я, тьотю, не бив!" — як просився од смерті. Але хто міг те перевірити? Люди чули буцімто лише крик і стогін, що лунав із-за вікон завішаних, та гупання, мов на току: ото саме Гордій із Корнієм товкли чобітьми нещасного хлопця. На смерть товкли, щоб уже й не звівся ніколи. Г ордій бив у груди, під серце, Корній же цілив у обличчя: мстився Миколі за те, що той був красивий і на нього задивлялися дівчата.

А коли Микола знімів і вже навіть, здається, й не дихав, заходилися коло горілки. Одхекувалися, мов після важкої роботи. Налили повні кухлі, ще й гукнули Пилипа:

— Пий, щоб болячка не взяла!

Пилип налякано обійшов непорушне, в долівку утоптане тіло, ухопив жадібно кухоль: його аж трусило — чи то від холоду, чи то від страху.

Випивши, вирішили одвезти Миколу в район. Як злісного порушника комендантської години.

Він ще, здається, дихав, принаймні Пилип потім казав, що Микола був ще живий, коли його несли на підводу, а помер уже в дорозі. Перед отією баюрою, що не висихала ні влітку, ні взимку, буцім Корній перший помітив, що Микола вже не дихає, і гукнув, щоб зупинилися.

— Що там? — спитав Гордій невдоволено: він правив кіньми.

— Микола, здається, помер.

Гордій зсунувся на дорогу, зайшов з того боку, де лежав непорушно Микола. Задер закривавлену сорочку, притулився вухом, прислухався.

— Цитьте!— гукнув сердито на поліцаїв, хоч ті й так стояли завмерлі. Послухав, послухав, звівся, сказав:— А й справді подохнув. Ото, який тонкошкірий!

— Що будемо робити? — Корній перелякано: йому вже ввижалися суд і в’язниця. Бо німці, кажуть, свавільства не люблять.

— А нічого!— відповів сердито Гордій.— Укинемо у воду, нехай думають, що втікав та втопився.

Так і зробили. Стягнули Миколу з воза, розгойдали та й пожбурили на середину баюри. На крихкий ще льодок, що одразу ж і провалився під тілом.

Про смерть свого сина Уляна дізналась не перша. Вона чекала Миколу всю ніч, думала: загулявся в Палажки, а вранці її гукнула перелякана на смерть сусідка. Діти її побігли до лісу по хмиз та й наткнулися на вмерзлого в кригу Миколу. І Уляна, в чому була, метнулась до Лісу...

Дід Ілько, не старий ще тоді чоловік, побіг слідом за нею. Ухопив тільки сокиру: вирубувати хлопця з криги.

— Довбаю, а вона голими руками кригу товче. Шкіра обдерта, кров цебенить, а вона лупить ту кригу, мов несамовита. Ледь її одірвав...

Вирубав потім Миколу, бо воно хоч і на весну повернуло, а лід, я вам скажу, за кіч на долоню наріс, вирубав, та й понесли нещасного хлопця в село.

Несли — Уляна не казала ні слова. Хоч би заплакала, застогнала — мовчить, як німа. Тільки вже як занесли до хати та поклали в ліжко, та вона повернулась до мене, то я аж одсахнувся: таке в неї стало обличчя. Сіре, аж чорне, а очі так і палять... "Мо’, помогти що, Уляно?" Глянула так, що мене аж за горло здушило. Ніколи ке плакав, а тут хоч бери та й реви, як дитина. "Не треба нічого... Залиш мене з сином..." Виходив, оглянувся, а вона кожухом Миколу вкриває... То я вже сам, прийшовши додому, взяв лопату та й викопав яму. На кладовищі, поряд із Микол и-ним батьком...

Дві доби пробула наодинці з сином Уляна. Приходили люди, стукали в двері, а в хаті мов вимерло. Лише іноді озветься, глухо, як із могили: "Чого вам?" — "Мо’, помогти чим, Уляно?" — "Спасибі, вже помогли". І люди розходились, похитуючи головами: зовсім збожеволіла жінка, а

Уляна третього дня врешті вийшла з хати. Дістала дошки та й стала стругати домовину. Стругала дошку по дошці, і той шваркіт заліза об дерево моторошно котився селом, і село, здавалося, його тільки й чуло.

Не звала на поміч нікого: сама збила труну, сама спорядила її, сама й сина до неї поклала. Аж тоді одчинила навстіж ворота, щоб, хто хоче, йшов прощатися з сином.

Люди й ішли: хто так, а хто і з оглядкою. Адже не своєю смертю Микола помер: закатувала поліція. То хто його знає, яким оком гляне потім на тебе Гордій.

Поплакали, позітхали та й понесли покійника з хати. Несли Ілько і ще кілька чоловіків, Кащукових родичів. Уляна ж ішла поруч, не спускаючи погляду з сина: то саван поправить, то безсмертник засохлий, бо в той час ще нічого не встигло розквітнути, хіба тільки проліски.

Йшла Уляна — і ні пари з вуст.

Аж біля Гордієвого двору стрепенулася:

— Заждіть!— підійшла до воріт, різко постукала: — Гордію!

Там довго не озивалося. Валував тільки пес, намагаючись обірвати ланцюг: лютішого пса не було, кажуть, в усій Рогозівці.

— Гордію!..

Аж тоді одчинилися двері: на порозі виріс Гордій.

— Чого вам? — буркнув понуро.

— Іди-но сюди!

— Я й звідси вас бачу.

— Ходи, тобі кажуть!— аж заклекотало в горлі Уляни.

Гордій знизав плечима, знехотя підійшов до воріт. І, коли він повис над воротами, понурий, як ніч, Уляна не до нього звернулася — до мертвого сина:

— А подивися, сину, хто тебе вбив...

— Ну, ви!— одсахнувся Гордій.— Несете, то несіть, нічого тут!

— Запам’ятай його, сину!— наче й не чула Уляна, і голос її аж дзвенів.— А мати твоя увесь вік пам’ятатиме. Запекла собі в серці...

Рушили далі, і люди вже хто йшов, а хто й відставав потихеньку, щоб не накликати на себе біди, бо несамовита жінка ота й біля Корнієвого двору зупинялася, й біля Пи-липового і промовляла одні й ті ж-слова, звертаючись до мертвого сина. І очі її горіли, чорно і моторошно.

Поховавши сина, Уляна мов ще більше здичавіла. І до того з людьми особливо не водилась, а це й зовсім од усіх одвернулася. Вийде хіба що по воду, до колодязя, та й то удосвіта, щоб нікого не стріти. Набере води і пошвидше до хати. Зачиниться, законопатиться і наче не живе на світі людина.

Навіть у печі ні разу не витопила — не пустила димком понад хатою. Гризла, мабуть, сухарі та запивала холодною водою. А може, й не їла нічого, може, й крихти до рота не брала, бо жінки, які ненароком стрічали її біля колодязя та заглядали в обличчя, потім розказували, що

Уляна схудла на тріску: тільки шкіра та кості. Та очі запалі: мерехтять, як із підземелля.

Іще селом прокотилася чутка, наче все то так просто не обійдеться. Не така Уляна жінка, щоб простити вбивцям свого сина. То вже так: або її вб’ють, або вона когось порішить.

Та минув тиждень, другий, збіг уже й квітень, і півтрав-ня, вже й Сула встигла розлитися та знову ввійти в береги, і ночі настали по-весняному теплі, і відшуміли перші весняні дощі, і зазеленіло довкола, й розквітло, а Уляна мов і забула про убивць свого сина. Наче примирилася з тим, що її Микола лежить у могилі, а вони ходять, живі. І вже знайшлися такі, що судили Уляну, а інші її захищали: жінка ж, що з неї питати, та й що вона може вдіяти супроти отих, із рушницями? Устрелять, і квит! Лише дід Ілько, не старий ще тоді чоловік, який, може, на всю Рогозівку розумів Уляну… лише він був переконаний, що вона не простила убивцям і ніколи не примириться з тим, що вони так і ходитимуть, непокарані. Він догадувався, що Уляна лише зачаїлася, чогось вичікує, а коли настане слушна хвилина, то й дасть знати про себе.

Десь у середині травня вона сама прийшла до Ілька. Не зайшла до хати — покликала в двір. Запитала, чи на воді його човен.

— Та давно вже спустив.

— Тоді, як звечорієє, пливи на Твань. Я там тебе ждатиму.

Пішла, не чекаючи навіть його згоди.

Озеро Твань я вже знав: починалося воно майже коло Улянинoго двору, тільки пробитися крізь густу очеретяну стіну, та й тягнулося на добрі п’ять кілометрів. Його важко було назвати вже й озером, скорше — болотом, де невеликі плеса чистої ще води губилися в таких заростях,

в таких очеретяних хащах, що чорт ногу зламає, поки з них вибереться, і треба вік звікувати біля нього, щоб не заблудитися. Тут годі було братися за весло, воно одразу зав’язло б у зелі та муляці,— виручала лише жердина з рогулькою, щоб не грузла в дно, та й то трьома потами зійдеш, поки пропхнешся, і навіть дід Ілько нё раз витирав змокрілого лоба, поки довіз мене на те місце, де в той вечір на нього чекала Уляна.

— А знайдіть, Андрійовичу, далі доріжку!

Наш човен тихо погойдувався посеред невеликого плеса, оточеного глухою очеретяною стіною. Лише там, звідки ми щойно впливли, очерет розступався, пропускаючи водяну блискучу стежину, і мені враз здалося, що він от-от зімкнеться і тоді ми довіку не виберемося з цієї зеленої пастки. Бо як пильно я не вдивлявся довкола, а так і не помітив бодай натяку на якийсь інший прохід.

— Так і не знайшли?

На дідовому обличчі мерехтів задоволений усміх. Він спрямував човна трохи ліворуч і, простягнувши жердину, відвів купину з очеретом на ній, яка, виявлялося, плавала прямо на воді, і в суцільній досі стіні гостро зблиснула срібляста доріжка. Ми не пропливли й ста метрів вузьким отим коридорчиком, як човен ввіткнувся в твердь і я ступив на м’яку, що аж гойдалася, землю, густо поросту травою.

— Ось тутечки вона й жила. Це вже коли свою хату спалила...

Дід Ілько ткнув рукою прямо перед собою, але як я не вдивлявся, так і не помітив жодного сліду людського житла. Довкола, оточуючи маленький цей острівець, високою стіною зводився очерет, під ногами гойдалася земля, нагадуючи про бездонне болото, невеликий клаптик оцей здавався таким хистким, таким ненадійним, що хіба що птах міг поселитись на ньому.

— Цілісінький місяць прожила тут Уляна.

Я вже одмахувався од мошви, що одразу ж налетіла на нас суцільною хмарою.

Як же вона їх терпіла? А сира земля, крізь яку аж проступало болото? А дощі? А ранкові липкі тумани? Де спала, що їла?

— Спала, осьо,— показав собі прямо під ноги дід Ілько.— Намостила очерету, послала кожуха та й спала. А їла що доведеться. Сухарів насушила ще вдома та сала взяла з собою, та я іноді їй привозив вареного... Як ніч западе потемніша, так пару горняток у човен і гребуся тихенько, щоб яка личина не вчула. А вона вже на мене й чекає. Сяде їсти, аж труситься. А то кине ложку й закашляється. Аж груди їй вивертає. Я вже її і вмовляв: "Ти, Уляно, перебралася б кудись із цього болота проклятого. Зогниєш же тут заживо!" — "Ні, поки тих не порішу, не рушу нікуди!.." Це вона про Корнія й Пилипа...

— А Гордій?

— Та Гордія ж уже не було! Гордій перший у землю пішов...

Село ще не знало, що затіває Уляна, а вона уже майструвала дерев’яного молота. Той молот виринув спершу в думках... У мстивих пекучих думках, що нб давали спокою ні вдень, ні вночі... Особливо ночами, глухими та безпросвітними, наче в могилі, у якій лежав тепер її син. І очі Уляни світилися моторошно, і висохлі вуста пропускали іноді стогін... Такий болісний стогін, що здавалося: ще трохи — і вона ним і зійде, випече душу і серце.

Тож Уляна, надумавшись порішити першим Гордія, не хотіла, щоб він помер, так і не втямивши, од чиєї руки прийшла смерть. Ні, вона приведе його на кладовище, до сина, і там йому вчинить суд і розправу.

Тому вона й відмовилась од сокири. Сокирою, навіть обухом, можна одразу вбити, а Уляна хотіла лише оглушити Гордія.

Дерев’яний той молот довго, кажуть, по тому валявся в районній поліції, а з приходом наших десь так і щез: не то його викинули, не то спалили. То був, кажуть, замашний обушок, на довгій грушевій ручці, обструганий, облизаний, він зроблений був майже з любов’ю, якщо допустити, що хоч краплина любові лишилась у випаленому серці Улянином.

Потім появився ніж, гострий, як бритва, його змайстрував ще Улянин дід зі старої коси. Ніж той зносу не мав, сталь його аж дзвеніла, дід білував ним свиней і дуже сердився, коли його брали. І хоч дід давненько помер, ніж так і лежав, незайманий, на полиці, й Уляна одразу ж згадала про нього. Пошила тільки піхви, щоб не порізатись та не загубити, як піде полювати Гордія.

Після цього настала черга собаці. Отому злющому псові, що оберігав убивцю її сина. Що не дасть, звісно, їй і наблизитися до двору — одразу ж зчинить тривогу.

Бо Уляна надумалася брати Гордія у нього в дворі. На вулиці міг хтось завадити, та й Гордій стерегтиметься більше, аніж на власнім подвір’ї. Вона вже знала, що Гордій, коли вип’є, вночі часто виходить до вітру, тож і вирішила підстерегти його саме в таку хвилину. Тільки треба прибрати собаку.

І вона вирішила звести собаку зі світу. Не отрутою — склом.

Не пожаліла — зарізала курку. Знайшла пляшку, розтовкла подрібніте, нашпигувала зварене м’ясо. А як стемніло, підкралася до Гордієвого двору, покидала всі шматки через тин.

Ледь дочекалася ранку. Пішла мимо двору, глянула: пес, наче нічого й не сталося, тяга по дротові ланцюг.

І ще одну курку зварила Уляна й набивала її склом, аж посікла собі пальці.

Аж за третім разом селом прокотилася чутка, що Гордіїв пес здох. Хтось отруїв, чи, мо’, чимось ударив, тільки тварина відмовилася вранці од їжі, а увечері одволік Гордій задубілого пса в кінець городу та й прикопав. Іще грозився, що коли й справді хто підсипав отрути, то хай наперед лаштує собі домовину: він, Гордій, розшука й під землею...

Уляна, почувши про ту погрозу, лише усміхнулась. І страшний то був усміх.

Тієї ж ночі вона прокралася до знайомого двору: тепер уже пантрувати Гордія. На широкому чоловіковому ремені висів у піхвах ніж, а в руці вона стискала дерев’яний молот з. довгою грушевою ручкою.

У селі достеменно знають, скільки ночей прочитала Уляна під коморою на подвір’ї Гордія. П’ять ночей, з вечора аж до світанку, терпляча, як смерть, і, як смерть, невідступна, липла Уляна до стіни комори, зливаючись з нею, вростаючи в неї, щоб ніхто не помітив, а насамперед Гордій, як вийде з хати. В неї мліли ноги, та вона боялася поворухнутись, боялась присісти, щоб не задрімати та не взівать свого ворога. Її пробирав холод, особливо під ранок, і вона діставалася додому, геть задубіла, і притьмом гріла окріп та парила ноги, щоб не застудитися та не звалитись у хворобі. Або щоб на неї не напав кашель...

Вона так і сказала пізніше Ількові, коли той спитав:

— Чого ти найбільше боялася, коли він вийшов із хати?

— Боялась розкашлятись.

...Гордій вийшов із хати в ясну місячну ніч, коли все довкола аж марилось од сріблястого сяйва. Було видно наче вдень, і Уляйа, яка не вірила ні в бога, ні в чорта, вибухнула німою молитвою: "Господи, коли ще є яка правда на світі, хай станеться так, щоб він мене не помітив!"

Гордій прочалапав мимо комори, білий, як привид, у самій білизні, та й зупинився неподалік. А Уляна, одірвавшись од стіни, вийшла з густої тіні на світло.

Ступала босоніж по холодній траві (чоботи лишила вдома, щоб не рипіли), і напружене тіло її аж зводила судома, і долоня, здавалося, навік прикипіла до грушевої ручки. Впивалася зором у спину Гордія, в потилицю, нахилену наперед, і він здавався їй високим, як гора, і вона вже боялася, що не дістане до його голови.

Пригинаючись, боячись і дихнути, підкралася впритул до Гордія. І, коли він, відчувши якусь небезпеку, здригнувся й став обертатись, важкий молот Улянин уже злетів у повітря.

Гупнуло, наче ціпом об сніп. Гордій коротко гикнув, підламався в колінах, став осідати донизу. Зперся руками в землю, пробував звестися, й Уляна вдарила його ще раз... і ще...

Прислухалася. Ніде ані тенькне. Навіть із хати Гордієвої не доносилося жодного звуку. Лише блищали нестерпно вікна, відбиваючи місячне сяйво.

Похапцем полізла в кишеню, дістала заздалегідь припасений мотуз. Завела руки Гордієві, що лежав, наче труп, за спину, міцно зв’язала. Аж тепер помітила на ньому поверх білизни широкий командирський ремінь і кобуру: Гордій і до вітру ходив озброєний.

Розстібнула ремінь, підперезалася поверх свого. Кобура важко повисла попереду, але Уляна не стала її поправляти: їй уже здавалося, іцо за нею хтось стежить. Нагнулася над непорушним тілом, зціпивши зуби, стала одривати Гордія од землі, щоб звалити на плечі...

Мене й досі вражає, як вона могла підняти Гордія. А потім нести довгі п’ять кілометрів: спершу городами, понад болотом, вузенькою стежкою, що снувалась, як нитка, а потім уже лісом. Де взяла сили волокти оту тушу.

Бо Гордій важив немало. Був чоловіком вище середнього зросту та ще й добряче натоптаним.

— Як добрячий кабан,— сказав дід Ілько.— Не кожен зміг би й пронести.

А Уляна пронесла. Довгі п’ять кілометрів, безконечні п’ять кілометрів, які я вже пізніше, через десятиліття, пройшов серед білого дня: слід у слід, крок у крок за Уля-ною. Аж мені врешті стало здаватися, що я її бачу. Бачу її, зігнуту, майже зламану під важенною тушею. Йде, не дозволяючи собі зупинитися, перепочити, щоб іще вночі, за повного місяця, добратись до кладовища.

Ні, таки раз мусила перепочити. Коли видерлася на крутий косогір, уже на узліссі. Не могла не зупинитися, це було б над людські сили. Я сам геть спітнів, долаючи той косогір, але ж я нічого не ніс, а вона волокла на собі Гордія! Вона, мабуть, аж хиталася, здершись нарешті на гору, кожна жилка її аж стогнала, в грудях хрипіло й свистало. Іще їй дуже, мабуть, хотілося скинути додолу Гордія. Хоч на мить, на хвилину випростати напружену спину, вільно дихнути, перепочити. Та вона боялася, що потім не зможе його виважити, доволокти до кладовища.

Місяць стояв іще високо в небі, коли Уляна добралася до місця. З останніх сил, відчуваючи, що ось-ось упаде, пронесла Уляна Гордія

поміж порослими травою горбками до могили, де лежав її син. Постояла, п’яно хитаючись, кинула тіло на землю, бо відчувала, що й сама от-от упаде: підгиналась, тремтіли коліна, а голова йшла обертом.

Поки Уляна відсапувалась, Гордій поволі приходив до тями. Чи то від удару об землю, чи від дотику холодної глини, тільки свідомість стала поволі повертатися до нього, і він спершу побачив усіяне зорями небо і зрозумів, що то небо, і ясний повний місяць, бо упав на спину, обличчям догори; не розумів тільки, що з ним скоїлось, чому не може поворухнути руками, чому голова розвалюється од скаженого болю.

Гордій не витримав і застогнав, і тоді над ним, мов накликане отим стогоном, нависло величезне, на півнеба, обличчя. Воно було темне, аж чорне, лише очі моторошно тліли на ньому, і було стільки в них ненависті, шо Гордій, весь пронизаний страхом, закричав перелякано:

— Хто ти?!

Обличчя гойднулося, нахилилось ще нижче:

— Не впізнаєш?.. А поглянь-но ліворуч!

Гордій одразу ж повів очима наліво і побачив свіжона-сипаний горб, а що дивився знизу, од землі, то горб той здався йому височенним, як гора, майже до неба. А за горбом, теж упираючись у небо, виступали світліші й темніші хрести.

І тут Гордія прошив страшний здогад. Він рвонувся і хоч руки не вивільнив, все ж зумів сісти і закричав на Уля-ну, бо тепер її упізнав:

— Ти що?!. Та ти що?!.. Ти знаєш, що тобі буде?!.

І в крикові тому було більше страху, аніж погрози.

~ Розв’яжи!

— Розв’язати? — перепитала Уляна.— А що скаже мій син?

— Який син? — Гордій усе ще смикався, намагаючись вивільнити руки.

— Мій син, Микола... Який лежить осьо в могилі... Що ти його вбив... Що він скаже, як я тебе відпущу?.. І не смикай руками — не вирвешся. Умів убивати — умій і померти.

Та Гордій не хотів помирати. Звивався, як вуж, спробував навіть зірватись на ноги, і Уляна повалила його знову на спину, намацала піхви і дістала ножа.

...Потім звелася. Кинула ножа на землю і рушила з кладовища додому.

Хоч яка була втомлена, мала поспішати, щоб зробити все, що надумалась.

Місяць уже спускався за ліс, довкола швидко темніло, з кожним кроком сосни дедалі щільніше обступали Уляну, і вже перший вітерець — провісник світанку, заструмував поміж деревами, а трава взялася росою. Ноги її швидко змокріли, та вона на те не зважала — йшла швидко, майже бігла — зупинилася лише на своєму подвір’ї.

Тут уже було все наготовлене. В сінях лежав великий вузол із необхідним начинням, стояв бутель із гасом, а поверх — коробка сірників.

Я не знаю, чи Уляна заходила в х£ту. Може, ще раз зайшла, щоб попрощатися з рідними стінами, а може, й не заходила, щоб не ятрити і

без того сплюндровану душу, поспіхом віднесла важкий вузол у верби, на човен, що чекав тихо на неї, і так же поспіхом повернулася назад.

Взяла бутель, стала поливати гасом хату, сарай, комору. Хлюпала щедро на стіни, на вікна та двері, поки спорожніла посудина, а потім дістала сірник, запалила добре намочений віхоть.

Віхоть одразу запалав смолоскипом. Червоні тіні застрибали тривожно по стінах, заметались подвір’ям. Уляна обійшла з ним і сарай, і комору, і хату, розливаючи за собою море вогню. І вже тоді, як гаряче запалало довкруж і ніч, здавалося, одступила аж на вулицю, кинула віхоть та подалася до човна.

Було видно наче серед білого дня. Пожежа аж гоготіла, бухала в небо вогнем, верби стали червоні, мов кров’ю омиті, вже лунали селом перелякані людські голоси і наполоханий гавкіт собачий, а Уляна вигрібалася човном у Твань, подалі од берега. Гребла мовчки та заповзято, втома наче одступилась од неї, вона мов аж помолодшала, і коли б їлько оце зараз побачив її, в нього знову, мабуть, защеміло б неприспане серце...

Та він її стрів трохи пізніше, третього дня після пожежі.

— Згоріло дощенту, не лишилося й тріски. Спалила так, мов уже й не збиралася жити на світі... А мо' й не збиралась, хто ж його знає...

Два дні він нікуди не рипався: набилося повно поліції, з району і з довколишніх сіл, тягали людей та допитували, де поділася Уляна, приходили й за Ільком, бо хтось ткнув-таки пальцем у нього,— світ, як то кажуть, не без добрих людей,— та він їм не сказав нічого, хай би й жили тягнули — не сказав би, і вони, потримавши його ніч у холодній, відпустили на ранок. Лазили навіть в очерети, але "ви ж самі бачите, які в нас болота, тут дивізія сховається, не те що людина", тож поліцаї, пострілявши та пополохавши птаство, так ні з чим і поїхали.

Влаштували тільки на прощання Гордієві похорон.

Похорон був пишний і бучний, із промовами та стріляниною в небо, а потім, як і годиться, поминки, і поліцаї повпивались, як свині, і гасали селом та стріляли у вікна. Поліцаї напились та й поїхали, а їлько, зачекавши ще день, погнав човен на Твань.

Він гріб і прислухався, чи за ним хто не стежить, але позаду було тихо, тільки плюхалася риба та кахкав десь крижень.

— Ільку!

Голос пролунав так нагло, що він аж жердину впустив. Вона лунко стукнулася об борт, стукіт покотився водою,— їлько ловив неслухняну жердину, а з очеретів уже випливала Уляна.

— А бодай тебе!— тільки й сказав їй їлько.— Отак налякала!

Придивлявся до Уляни — вона ніби ще більше змарніла. Шкіра аж стягнулась на вилицях, губи почорніли й потріскались,— видно, не легко порішити людину, хто б вона не була, снилося, мабуть, оте перерізане горло, й Ількові так жалко стало Уляну, так її жалко, що важко було й дивитись на неї.

— Що там чувати? — спитала Уляна, коли взяла од нього хліб, сало та молоко.

— Та вроді нічого.

— Песиголовці забралися?

— Та поїхали... Поховали на прощання Гордія...

Мстива, недобра посмішка зблиснула на обличчі Уляни.

— Ще будуть ховати... Про мене дуже допитувались?

— Та й під землею шукали... Чула, мабуть, як птицю полохали?

— Чула, аякже... їм дурних патронів не жалко: постріляють, німці ще насиплять у пригорщі...

— А як же тобі тут, Уляно? — врешті наважився запитати Ілько: перед очима все стояв заболочений отой острівець.

— Мені — що,— байдуже стенула плечима Уляна.— Не розкисну, не з глини... Ти от що скажи: оті двоє лишились у селі?

Ілько здогадався одразу, ким цікавиться Уляна. Здогадався й про те, що вона має на думці.

— А може, не треба, Уляно?

— А ти сина мого піди та спитай!—відповіла жорстко Уляна. Глянула на Ілька так, що той уже й не радий був, що спитав.

— Та я хіба що... Я просто так...— забубонів знічено він.— Чи мені їх, собак, жалко... За тобою серце болить: не видержиш ти тут довго — лихоманка заїсть!

— Видержу... Я все, Ільку, видержу, хай вороги мого сина не надіються...

Більше ні про що й не розмовляли, здається. Ні, ще домовилися про сигнал, який він мав подати в разі небезпеки. Мав запалити багаття —

двір його чи не найвище в селі, видно іздалеку: вдень — дим, уночі — вогонь. Як запалить багаття, тоді Уляна в село — ні ногою.

Іще домовились, що Ілько пустить чутку: буцім Уляни вже й немає поблизу. Подалась униз, на Дніпро, до своєї далекої родички.

Попрощались, роз'їхались. Плюснула кілька разів жердина, замкнувся очерет, наче й не було щойно Уляни, така тиша залягла довкола.

Кинув Ілько сітку у воду, поворушив знехотя бовталом, виплутав потім кілька рибин, щоб у селі бачили, що по рибу їздив чоловік, а не кат його зна за чим, та й поплив тихенько додому...

— Пливу, Андрійовичу, та все прислухаюся: здається, що Уляна тихенько гукає. Так мені хотілося, щоб вона подалася кудись од лихої години подалі... Тільки не така вона була жінка. Ото вже як надумалася — хоч іскри об неї креши! І я вже знав, що буде в нашому селі невдовзі ще на одного покійника більше. От тільки хто — Корній чи Пилип? Хотілося, щоб Корній, за тим, мабуть, і собака не гавкнув би... А Пилипа було й жалко. Молоде ж, дурне, та й, кажуть, він і не вбивав Миколу. Тож я і надіявся, що Уляна не зачепить Пилипа...

— А ви чого їй про це не сказали?

— Не сказав, бо не повернувся язик. Це ниньки ми всі такі розумні та милосердні. А подивилися б ви на Уляну тоді, як вона сина голими руками із криги вибивала... Або коли ховали... Та вона ж усю себе у яму оту поклала, під домовину, під сина! Щоб йому хоч м'якше лежати було... То як її було судити? Яке мав на те право?..

Тиждень-другий минув у Рогозівці спокійно. Люди по-говорили-поговорили та й заспокоїлись, тим більше, що ніхто Уляну не стрічав, а натомість селом прокотилася чутка, що вона подалася вниз на Дніпро. А

були йже й такі, що клялися-божилися, буцім Уляну впіймали і сидить вона у в’язниці, в Полтаві, де її невдовзі й судитимуть.

Наслухавшись отаких чуток, потроху заспокоїлись і Пилип та Корній. Спершу ходили лише в парі та з гвинтівками напоготові, а як сутеніло, то й зовсім стереглися: щось тріcне, шелесне позаду, так і крутнуться обоє, наче обпечені:

— Стій, хто йде!.. Стій, бо стрілятимем!— отакого страху нагнала Уляна. І люди вже боялися в сутінках і на вулицю потикатися: ще візьмуть, дурні, та встрелять, що з таких і питати. А потім, повіривши, що Уляни й справді поблизу немає, обоє посміливішали і не так стереглися.

Один тільки Ілько знав достеменно, що Уляна частенько навідується в село. Як тільки темніє, так і вигрібається обережно з Твані, тримаючись очеретів. Пристає потай у вербах, де тінь така густа й непроникна, що око виколеш — не побачиш нічого, скрадається попід тинами та й знаходить надійну схованку в кущі чи під деревом. ї довго клякне, прислухаючись та вдивляючись у темряву, і її слуху загостреного ніщо не минає: ні голос людський, ні кроки, якими б тихими та скрадливими вони не були.

Й часто вже аж на сйітанку поверталась на острів.

Пилип наскочив на неї десь опівночі. Так принаймні твердила потім його дівчина Зіна, яку він провів аж до воріт і вже од неї повертався додому. Знову світив місяць, тільки не повний, а молодик, тож і вулиця, що нею повертався Пилип, була ледь освітлена, і все довкола аж розбу хало, чітких позбавляючись обрисів: дерева схожі на стовбури диму, а хати — на якісь чудернацькі гриби, що повиростали по обидва боки од вулиці. Пилип ішов, було йому, мабуть, на серці легко та весело, бо обіймав щойно дівчину, підпираючи ворота, і руки його аж тріпотіли, як у закоханого півника,— ще трохи, ще мить — він змахне ними та й

злетить у повітря. Пилип ішов, б’ючи в дзвінку землю закаблуками, як жеребчик копитцями, і все в ньому аж дзвеніло од щастя, аж тут йому в спину вдарив понурий, як чорна безвихідь, голос Улянин:

— Куди це ти так поспішаєш, Пилипе?

Пилип аж схрапнув—од страху та несподіванки. А йому між лопатки уже вдарилося кругле, тверде і нещадне:

— Не ворушися, бо встрелю!

Та він і без цього не міг би поворухнутися: відібрало й руки, й ноги, і в голові заціпеніло, і серце замліло. Уляна ж спритно зняла з нього гвинтівку, обмацала, чи не має ще зброї.

— А теперички йди вперед... І не здумай тікати!

Повела Пилипа тією ж дорогою, якою несла нещодавно

Гордія. Спершу Пилип ішов мовчки — спотикався на рівному, мовчала й Уляна, ведучи свого бранця, мовчало й сонне село, і така тиша дзвеніла довкола, що в Пилипа аж крижаніло в грудях. А вже як видерлися на чортячий отой косогір, де пісок із-під ніг так і плив, здобулася врешті на слово Уляна:

— Ти мене упізнав?

— Упізнав,— схлипнув Пилип.

— А Миколу... сина мого... не забув?

Пилип схлипнув ще дужче і відповів, що не забув.

І знову замовкла Уляна, лише підштовхувала Пилипа в спину наганом, бо той усе йшов, спотикаючись. А їх уже обступали дерева, мов стовбури диму, і тонесенький, як серп, молодик ледь прорізав густе верховіття. Пилипа все більше пронизував страх,— усе тіло його було переповнене страхом, він клубочився у ньому, рвався й кричав, тільки крику того не могла почути Уляна. Пилип уже догадувався, куди вона його веде, й одганяв жахний отой здогад, заперечував його кожною тремтливою жилкою.

— Куди ви мене ведете? — спитав, уже плачучи, Пилип.

— Йди, йди, там поговоримо,— глухо, мов з того світу, одізвалась Уляна.

А коли довела, коли зупинилися біля могили, сказала так, мов Пилип був не тутешній і вперше потрапив на кладовище:

— Отут лежить мій Микола.— І по важкій паузі: — Ти його теж убивав.

— Я не вбивав!— заскімлив Пилип.— От, їй-богу ж, тьотю, не вбивав!

— А ви ж разом училися, за однією партою сиділи,— мов і не чула Пилипа Уляна.— Разом і гралися... Коли прибігали удвох, я вас за стіл разом і їсти садовила... Хороший був товариш Микола?

— Хороший, тьотю, хороший!

— Так за що ж ти його убивав?

— Я не вбивав!.. От хрест святий — не вбивав!

— Бач, згадав і про хрест... А хто брав за руки, за ноги та вкидав у крижану воду?.. Хай захлинається, хай замерзає... Куди побіг після того, Пилипе?

— Додому побіг.

— Не бреши! Не бреши хоч над цією могилою!.. Ти побіг до дівчат, до Палажки в хату. Ти веселився в теплі, а мій син умерзав тим часом у кригу. Як ти міг це зробити, Пилипе? Де твоє серце?

— Я, тьотю, більше не буду!

— Твій товариш конав у калюжі, а ти навіть не прибіг, не гукнув... А я, може, ще б зуміла врятувать свого сина... Що ж мені тепер з тобою робити, Пилипе?

Довго мовчала Уляна. А Пилип тільки схлипував та дрижав, як у пропасниці.

— Що ж, іди,— мовила врештГ Уляна. І в голосі тому— лише втома і випаленість. Нічого живого.

— А ви мене вбивати не будете?

— Йди!—вже закричала Уляна, і не встиг Пилип і кілька кроків ступити, як вона вистрілила йому прямо в потилицю: пожалівши в останню хвилину, не схотіла, щоб він помирав у муці та страсі...

Цього разу в село набилося ще більше поліції. Прикотив навіть німець, і його найбільше боялися люди, коли їх по одному стали тягать до управи. Хоч німець і не кричав, кричали поліцаї, перед ним вислуговуючись, кричали та ще й били, а німця мов усе те й не обходило: сидів собі, наче аж нудьгуючи, і холодні очі його бралися сонною поволокою.

Лише одного разу він і виявив якийсь інтерес — це коли привели діда Ілька, молодого ще тоді чоловіка. Привели та й сказали, що оце і є той — щирий приятель Улянин. Лише тоді "німець звівся, підійшов до Ілька, наказав йому покласти руку на стіл.

— Руку! Руку!

Він добре володів нашою мовою, десь, видать, спеціально вивчав її, а може, й жив колись серед наших людей — хіба їх мало було, отаких, у війну. 1 коли Ілько поклав на стіл руку — долонею вгору, німець вийняв із рота сигару ("Таку смердючу, Андрійовичу, що чортам тільки її і смалити") та й увіткнув гарячим кінцем у долоню.

Німець стояв і дивився — не на долоню, де аж шкварча-ло,— а на Ілька, і ні злості, ні роздратування не було в його холодних очах, тільки млява цікавість, Ілько ж теж не на руку свою — дивився на чужинця. Вони так і стояли один супроти одного, якісь аж застиглі, мов із каменю вирізьблені, поки й сигара погасла, аж тоді німець одірвав її од долоні, кинув додолу, схвально сказав:

— О, ви є справжній мужчина!

І наказав одпустити Ілька.

Іще: коли стали збирати всі до одного човни та звозити докупи — під охорону поліції, наказав не чіпати лише Ількових човнів, і дід Ілько, не старий іще тоді чоловік, аж посміхнувся про себе: "Та й хитрий же ти, німче! Але й у нас у голові не полова!" — і не ступив до води ні ногою, бо знав, що за ним пильно стежать: чи не попливе провідувати Уляну.

Так село було одрізане од води. А що таке для Рогозів-ки вода, те можна зрозуміти по-справжньому, лише поживши в цьому селі. Це не тільки риба — додатковий харч у скрутні години, не тільки засіб сполучення, а й сіно, і паша для худоби, і гуси, й качки. Не раз протягом

дня можна почути, як мати гукає малого: "Миколко, а попливи, синку, на Рівне та глянь на корову!" І Миколка хапає весло, вдвічі довше од нього, ледь одпихає човна та й шпарить на Рівне, де на паші — людські корови. Тож німець, який оддав цей наказ, не тільки мав на увазі позбавити Уляну будь-якого спілкування з селом, а й штовхнути кого-небудь на те, щоб її видати, донести на неї. Бо не може того бути,— розсудив, певно, німець,— щоб у селі не виникло роздратування проти Уляни, через яку на столі ні рибини.

Я не знаю, чи ремствувало в ті дні село на Уляну. Може, люди й ремствували, кожне про себе, але минав тиж-день-другий, а в управу так ніхто й не зголосився, і німець, розчарований, зібрався в район. Поліцаї ж лишилися, і їх треба було годувать-напувати, і щодня різали для них як не теличку, то підсвинка,— крику було та плачу як не в одному дворі, то в іншому.

Отут і виплива в нашій розповіді Матвій Заболотний.

Признатися, для мене не дуже велика втіха — писати про нього. Відчуваю нехіть до цієї людини, якусь непоборну відразу, і виводити його на чистий папір для мене все одно, що заводити якогось брудного п’яничку в охайну та чисту кімнату. Але що маю робити: Матвій відіграв таку роль у подальшій долі Уляни, що я мушу возитися з ним.

Заболотний і нині живе в Рогозівці, на тім самім подвір’ї, де народився, виріс, одружився й завів двох синів. Сини, щоправда з ним не живуть — подалися геть із села. Один, кажуть, до Києва, а другий десь аж на північ. Може, тісно стало в батьковій хаті, а може, спішили вибратись із-під лихої батькової тіні, що падала мимохіть і на них, тільки до Рогозівки не навідуються і майже ніколи не пишуть.

Я пішов до Заболотного вже перед тим, як мав виїжджати з села,— тягнув до останнього.

Мимо двору Матвієвого я вже проходив не раз.

Двір його чимось нагадував стародавню фортецю, бо такого високого тину не було в усьому селі. Чи то людина не хотіла, щоб до неї заглядали, чи сама не воліла бачити інших, тільки тин доплітався аж тричі: так і стояв, смугастий,— унизу геть чорний, вище — трохи світліший, а ще вище — зовсім майже білий. —

Стрілися посеред двору: господар вийшов із хати, мене, мабуть, побачивши, бо я, намацавши клямку у хвіртці, попер, не питаючи згоди. Дід Ілько так і пораїв:

— Прямо йдіть — не достукуйтесь. То такий, що й не вийде.

— Добрий день!— привітався якомога чемніше. На що пролунало не то "здра", не то "ра",— не скажу, щоб дуже гостинно.

Матвій стояв незрушно й понуро. Погляд його увесь час оббігав мене, слизькі очі його не давали за них зачепитися, роздивитись, які вони в нього. Я й досі не знаю, карі вони чи сірі, темні чи світлі. Знаю лише, що неспокійні.

Іще його зраджували руки. Хоч як він намагався зберегти спокій, руки його весь час ворушилися, і він, приземкуватий, опецькуватий, когось мені дуже нагадував... От тільки кого, я там, на подвір'ї, так і не міг пригадати.

Пригадав уже пізніше, коли повернувся до діда Ілька.

Матвій схожий був на черепаху.

Ба^Іив її біля річки, зловлену дітьми і покладену на панцир, щоб не втекла. Черепаха лежала, безпомічна, безперервно ворушачи лапами, і

той рух, безнадійний той пошук опори мене найбільше вразив: я ще довго краявся думкою, що не допоміг їй стати на землю.

Ворушив руками й Матвій. І не дивився на мене.

Він не виявляв особливого бажання вступити зі мною в розмову: на всі мої розпити відповідав однією й тією ж понурою фразою:

— Я своє одстраждав.

Не одбув чи одсидів, а — одстраждав.

Відчував, мабуть, себе й досі невинно покривдженим.

Коли я повернувся од Матвія та поскаржився дідові Ількові на невдалу розмову, той лише плечима стенув:

— А що б ви од нього хотіли! Я ж вам казав.— А тоді поцікавився: — Мене не згадував?

— Ні.

— Жаль... А то почули б, як він мене любить... Я ж на суді свідком виступав проти нього. Коли йому десять років пришили.

— Всі десять і одсидів?

— Усі до копієчки. Та що такому станеться! Такий і на сковороді розпеченій раюватиме.

Матвій Заболотний вийшов серед ночі надвір тієї лихої години, коли Уляна надумалася запалити багаття. Вона, мабуть, і до цього потихеньку палила, щоб спекти рибу (рибою однією й жила, та ще

сухарями, прихопленими з дому), і пильнувала, щоб вогник ледь піднімався над землею, а тут чи то кинула більше, ніж треба, очерету, чи задрімала, зіфівшись, тільки багаття спалахнуло по-справж-ньому і сяйнуло у ніч. І Матвій, який, на лихо, стояв саме в той бік обличчям, помітив вогонь і одразу ж змикитив, хто його палить, і прикинув про себе, що це не інакше, як посеред Твані: там є такий острівець, він на ньому бував, коли ставив ятери на карасі та в’юни.

"Так от де Уляна!"

Матвій стояв, аж поки вогонь погаснув і болото знову провалилося в тьму.

Він, мабуть, цієї ночі так і не заснув.

Я не знаю, про що він думав, повернувшись до хати та лігши в постіль. Як підійшов до отого порога, за яким починалася зрада. Одразу вирішив видати Уляну поліції чи довго вагався,— можна гадати і так і сяк. Тут внесла б ясність тільки щира Матвієва розповідь, але він не належав до людей, схильних до сповіді. Дід Ілько, щоправда, розповів, як Матвій на суді клявся-божився, буцімто він не хотів видавати Уляну, а проговорився мимохіть, по п’яному ділу, і тут же мене й застеріг:

— Брехав, як собака! То такий, що сім раз одміря, та все ще не ріже...

Я теж схиляюся до думки, що Матвій свідомо видав Уляну. Може, спершу й вагався, але коли пригадав, скільки через оту божевільну жінку він узівав риби та недопив молока, то одразу й вирішив закласти Уляну. І, як тільки стало світати, похапцем одягнувся та й вийшов на вулицю. Пішов би й раніше, така пекла злість на Уляну, та боявся, що підстрелять по темному.

Потім уже Матвій розповів на суді, що пішов не в управу, де розташувалися поліцаї, а до Корнія додому, бо це все ж був свій, а ті зайди могли, чого доброго, ще й пику набити. Що Корній отій звістці дуже зрадів і потягнув Матвія одразу ж до управи, обіцяючи по дорозі, що німці дадуть йому винагороду.

— Яку ж винагороду ви одержали од німців? — запитав суддя Матвія.

— Дулю з маком!— відповів зло Матвій: не міг, мабуть, і досі простити німцям того, що вони його обдурили.

В управі Матвій кілька разів повторив розповідь, бо начальник хотів знати достеменно, чи то все йому не привиділось. А потім його ще раз викликали до управи, вже коли в Рогозівку знову прикотив отой німець, і Матвій розповідав йому, як на духу, бо дуже боявся, що німець і йому встромить у долоню свою смердючу сигару. Німець же нічого, лишився вдоволений, похвалив навіть Матвія і сказав, що оскільки Заболотний знає той острівець, то й повезе до нього поліцаїв.

Отут Матвій, мабуть, уперше розкаявся, що видав Уляну. Як пригадав, що вона ж із гвинтівкою, так і вкляк перед німцем на коліна — замало лобом об підлогу не стукався:

— Помилуйте!.. Не сиротіть малесеньких діток!..

— Но! Но!— сказав на те німець, і стільки в тому "но! но!" пролунало погрози, що Матвій не пробував більше й одпрошуватись.

Облаву німець призначив на другий день, на світанох. Частина поліцаїв мала плисти човнами прямо до острова, а частина зайти од Сули, щоб перехопити Уляну, якщо вона спробує утекти на той бік.

* Усе врахував отой німець — не врахував тільки одного: з якими людьми має справу. Що де що б не скоїлось, у якій таємниці не береглося б,— село довідається все одно. Тож не встиг німець закінчити таємну нараду чи інструктаж, як уся Рогозівка вже знала: завтра удосвіта буде на Уляну облава.

Хто перший довідався, трудно сказати. Може, проговорився котрийсь із поліцаїв, а може, хто й із рогозівців підкрався під вікна управи та все підслухав. Та й поліцаї ж одразу після тієї наради стали перетягати до води човни, тож спробуй сховати таку голку в сіні!

Облава рушила рівно о п’ятій, і, як тільки рушила, Ілько підпалив свою хату.

Всю ніч не склепив повіки: думав, як урятувати Уляну. Про те, щоб запалити багаття, не могло бути й мови: німець одразу змикитив би, для чого Ількові знадобилося світити в ніч. А хату — то вже ніхто не повірить, щоб господар сам її підпалив, тут треба зовсім позбутися глузду. І чим довше роздумував Ілько, тим більше переконувався, що треба палити — нічого не вдієш.

— І вам не жалко своєї хати було? <

— Жалко, Андрійовичу, ще й як було жалко! Дивився на неї, вогнем узяту, а мені здавалося, що то на мені самому шкіра горить.

— А чому ви її запалили не серед ночі? Щоб Уляна мала час податися кудись із боліт.

— А людина що вночі робить — спить? А так було певніше, що Уляна побачить...

— Гарна хата була?..

— Гарна, Андрійовичу, як перша жінка. Ця вже не така, до цієї вже й охоти такої не було, як став будуватися заново. А то ж молодий був, запальний — аж свербіло, щоб хата була найкраща в селі. Кожну дощечку замало не облизував та обціловував... Підпалював, то й руки трусилися... Та й горіла ж чисто і ясно, мов великодня свічка!

В його голосі якась аж гордість за оту спалену хату. Що й згоріти зуміла по-людському.

— Жінка потім не гризла?

— Стара?.. Та вона так і померла — не знала, хто підпалив. Думала, що хтось із поліцаїв...

Хата горіла, як великодня свічка, і здавалося дідові Ількові, не старому ще тоді чоловікові, що світла від того вогню не менше, аніж од сонця. Залило весь довколишній простір, просвітило всі очерети та болота, всі озера й річки, і вже виразно бачив Уляну: як вона підхопилася й дивиться на пожежу, і все розуміє...

Уляну й справді розбудила пожежа. Не могла не проснутися; бо спала обличчям до села, і коли загорілася хата, червоний відблиск тривожно затріпотів на її повіках. Вона вмить розплющила очі й одразу ж зірвалась на ноги, підхопивши гвинтівку, що завжди лежала поруч, і побачила, що то горить Ількова хата, бо Ількове подвір’я було аж на краю села, над болотом, і зрозуміла, хто її підпалив і для чого.

А тут іще один з поліцаїв, лізучи в човна, зачепився необачно рушницею і спустив курок. І хоч заробив за те прикладом по шиї, вже було пізно: постріл ляснув, мов батогом, наполохав і так нашорошену тишу, і поліцаї, вже не криючись, гупаючи та матюкаючись, посипалися в човни.

Тріскіт пішов очеретами такий, мов хто гнав табун коней.

Уляна якийсь час прислухалася, а тоді стала похапцем збиратися. Підперезалася Гордієвим ременем з наганом, однесла до човна нехитрий свій скарб, склала в носі. Примостила зверху гвинтівку, дулом наперед, щоб можна було одразу вхопити і вистрілити, взяла жердину, стала в човен.

Уляна одпихалася жердиною од мулького дна вправно і дужо. Вода аж кипіла під човном, аж джуркотіла, а вона все швидше й швидше гнала його вперед, бо мала проскочити Твань спершу, ніж поліцаї одріжуть їй шлях. Там, попереду, простягалося Рівне — плескатий пагорб, що відгороджував болота од Сули, і лише єдина звивиста проточка, заросла по обидва боки очеретами, прорізала той пагорб. І якщо Уляна не встигне до неї, їй доведеться вертатися назад.

Вона вимахувала й вимахувала жердиною, штовхаючи човна, а тріскіт усе наближався, тріскіт і плюскіт весел об воду — насувався велетенським півколом, так наче не деся-ток-другий човнів — ціла флотилія рухалася навперейми Уляні.

Уляна все відпихалася, а проточки не було й не було, вона вже подумала, чи не проскочила часом, чи не повернути назад, бо тріскіт і плюскіт уже лунав прямо перед нею, як нарешті ліворуч зблиснула вузесенька смужка води, гостинно розсунула свої береги.

Запливши в протоку, Уляна ввігнала човен у очерет, замаскувалася, зачаїлась. Усе в ній аж горіло, але вона стереглася навіть зачерпнути води, бо весла плюскотіли вже поруч.

Ось проплив перший човен... за ним другий... третій... четвертий... Уляна вся напружилась, стискаючи гвинтівку, але ніхто з поліцаїв не здогадався завернути в протоку, всі гребли в бік острова, і коли плюскіт став віддалятися, вона дозволила собі напитися води.

Витерла мокрі губи долонею, випросталась.

Хоч сонце ще не зійшло, вже зовсім розвиднілося. В небі не було жодної хмарки: високе, бездонне, воно дихало отією особливою свіжістю, яка можлива лише весною, та й то не кожного дня. Воно наче цвіло, блакитно га ніжно, воно аж тремтіло тим цвітом, непорочно і чисто, і така туга за прожитими роками пропекла раптом Уляну, такий жаль за тим часом, коли вона мала чоловіка і сина, що в неї аж защеміло в очах. Уляна похапцем витерла очі, оглянулася сердито, наче хто підглядав за нею, знову взялася за жердину: мала, поки не пізно, перехопитись через Сулу, на той бік, де тяглися ще більші та непрохідні їді болота.

Перед самою Сулою ввіткнула човен у берег: треба було пересвідчитись, чи не чатує хто на Рівному. Узяла гвинтівку і, пригинаючись, розсуваючи очерети, щоб не затріщало, видерлася на крутий берег, обережно виглянула й завмерла.

Поліцаї стояли, розтикані, мов вербові кілки, вподовж Сули, лицем до Рівного й Твані. В кожного напоготові як не гвинтівка, то автомат, і вся ота зброя спрямоване туди ж. Тільки біля протоки не стирчали ще поліцаї — вони сюди саме підходили, і попереду йшов отой німець, а поруч із ним, відступаючи поштиво на півкроку, хтось із поліцаїв.

Уляна лежала, застигла, а в голові вже билася думка, що вона іще встигне через Сулу, якщо негайно ускочить до човна.

Звелася тихенько на лікті, готова одповзати назад, глянула ще раз на озброєну групу, яка наближалася. І той погляд вирішив усе: Уляна впізнала Корнія.

Корній ішов поруч із німцем, з гвинтівкою під рукою, і його довгі ноги весь час спотикалися, попадаючи то на горбик, то в ямку, а його мов крізь вальці пропущене тіло хилиталося то в один бік, то в другий. Корній ніс своє плескате обличчя, схоже на решето, прямісінько на Уляну, і її враз, наче блискавка, пронизала згадка про оина.

У неї аж почорніло в очах, а коли прояснилося, то зір її став крижаним і нещадним.

Знала вже, що не піде звідси нікуди.

Обережно, так обережно, мов кожен порух міг її видати, намацала гвинтівку, подала її вперед. Гвинтівка була мокра й холодна, і Уляна стала витирати її полою куфайки Витирала навпомацки, бо не зводила зору з Корнія: їй здавалося, що як тільки відведе очі, Корній одразу ж і зникне.

Притулила гвинтівку до плеча, стала цілитись. І коли вже прицілилась, і обличчя Корнієве загойдалося, наче на мушку наклеєне, їй враз здалося, що гвинтівка розряджена.

Вона вся аж похолонула, аж піт зросив лоба. Смикнула гарячково затвор — набій виповз, одсвічуючи жовтою латунню, і таким красивим здався Уляні, таким рідним та дорогим, що вона ладна була його цілувати.

Тепер знову цілилась, довго і старанно. Злилася з рушницею, як із живою істотою, подумки розмовляла з нею. "Не підведи ж!" — "Не підведу!" — "Поціль же!" — "Поцілю!"

Обличчя Корнієве знову гойдалося на мушці. І жодна сила в світі не могла його врятувати.

Сухо, різко і зло тріснув гвинтівочний постріл. Корній ступив іще крок, ,а гвинтівка вже йому падала з рук, а з дірки поміж бровами так і чвиркнуло кров’ю. Він падав, наче ламаючись,— у колінах, у спині,— набік і навзнак, і Уляна пильно дивилась на нього: чи не обдурює, чи й справді мертвий? — і прогавила німця.

Німець тікав, аж лопотіли поли мундира. Біг, пригинаючись, вихиляючи задом, шпарив, аж ошмаття летіло, і Уляна поспіхом вистрелила двічі підряд і обидва рази промазала. А коли пригадала, що в гвинтівці лишилося всього два набої, і стала цілитися ретельніше, німець ураз щез — наче провалився під землю.

І вже звідти, з невидимого підземелля отого, закричав щось сердито до поліцаїв, що з першим же пострілом попадали всі, як один, мов підкошені.

Поліцаї, однак, не дуже поспішали на той крик — припадали до землі, мов до рідної матері. А що німець і далі волав, мов недорізаний, вони врешті стали сповзатися до нього, притискаючись з усіх сил до землі. Та Рівне лишалося Рівним, Уляна добре бачила голови, й спини, й задерті до неба сідниці, і могла б їх постріляти всіх, аби мала вдосталь набоїв. Тож, вибравши найтовстішого, старанно прицілилась і спустила курок.

Той закричав, наче заєць, затіпався й застиг. І лише тоді поліцаї, що враз усі уклякли на місці, почули люту команду німця і стали стріляти в бік Уляни.

Стріляли так рясно і запопадливо, що Уляна вмить була засипана зрізаним очеретом. Кулі так і чмокотіли довкола, в обличчя Уляні аж бризкало, та вона й не подумала од-повзти назад та сховатися: знала, що мусить померти, що доживає останні хвилини.

Перша куля поцілила її в стегно, трохи вище коліна. Нога враз отерпла, стала наче чужа. Однак Уляна не подивилася навіть на рану: поки ще бачили очі, вибирала ціль для останнього набою.

Вибрала знову найтовстішого, довго й терпляче полювала за ним примруженим оком, аж поки він одірвав на мить од землі голову...

Тепер лишився тільки наган. І сім набоїв у ньому. Уляна відкинула непотрібну гвинтівку (від необережного руху нога дала знати про себе: різонула болем по серцю), видобула з кобури наган.

Цілилася не менш старанно, ніж із гвинтівки, але це вже була не та зброя: поліцаї лишалися неушкодженими. І коли її ще раз поранило, тепер уже в ліве плече, вона перестала стріляти.

Тим більше, що лишилося всього два набої: Уляна рахувала їх, як власних дітей.

Остання рана була важчою за першу. В голові тьмарилось, на очі наповзала червона імла, дихати було так важко й боляче, мов не повітря — вогонь дихала Уляна. Вона ввіткнулася палаючим обличчям у мокру землю, щоб хоч трохи його остудити.

Поліцаї стріляли все рідше: чи то кінчались набої, чи німець подав таку команду. Ось вони й зовсім припинили стрілянину, німець знову щось крикнув, і Уляна, відірвавши од землі важке обличчя, глянула вперед.

Усе пливло і гойдалося, заткане червоним туманом. І в тумані тому бовваніли невиразні постаті: вони рухалися, пригинаючись, прямо на неї. Уляна звела праву руку, наган став важкий, наче гиря, рона його мало не впустила. Мушка гойдалася то вправо, то вліво, хиталася то вгору, то вниз, а тут іще заважала гаряча ота імла, що весь час напливала на очі, і Уляна подумала, що нікого не встрелить, як би не цілилася.

Опустила руку, знову ввіткнулася обличчям у мокре, завмерла, прикидаючись убитою.

Вони підходили все ближче й ближче, кроки уже шелестіли поруч, майже над вухом, ось вони стихли зовсім, хтось із поліцаїв збуджено закричав:

— Ось вона!

— Готова!

І тоді Уляна рвучко одірвалася од землі, випустила два останні набої прямо в гурт...

Пізнього ранку облава поверталась у село. Поліцаї були понурі та стривожені: чортова жінка останнім пострілом зуміла поцілити в німця. Німець у човні й сконав, і тепер поліцаї не знали, що їм буде за те, що не вберегли чужинця.

Склали трупи під управою: отак-о У ля ну, а отак — Кор-нія, німця і ще двох поліцаїв. Уляна лежала, маленька, худенька, на трісочку висохла, і людям, яких зігнали засвідчити, що це саме Уляна, важко було повірити, що це вона й спровадила на той світ чотирьох гевалів.

На цьому, власне, й кінчається моя розповідь про Уляну Кащук.

Лишається хіба додати, що Уляна не вбила Корнія, а важко поранила. І він, провалявшись півроку в районній лікарні, знову появився в селі, тепер уже старшим поліцаєм, і часто погрожував, що всіх виведе на чисту воду,— хто помагав отій бандитці. Тільки не довго йому судилося ходити селом: одного ранку знайшли Корнія з проваленою головою коло болота, недалечко від Улянинoго двору. Хто підстеріг, хто убив — так і не дізналися.

— А хто ж таки вбив? — допитувався я в діда Ілька.

— А хто його знає: світ не без добрих людей... Ви думаєте, один я допомагав у скрутну хвилину Уляні?

І розповів, що протягом окупації, з ранньої весни до пізньої осені, на могилі Улянинiй не переводилися квіти. Хтось же таки збирав їх і

приносив щоночі: от і судіть — одинока була Уляна чи все село стояло за неї.